

Leder

Af de ansvarshavende redaktører Helena Nordqvist Hofmann og Henriette Sandbeck

Dette blads tema vil handle om samfundsnormer og brud. Det er velkendt at gennem historien har der været samfundsnormer, som folk har levet under. Og ofte har der været konsekvenser, hvis en eller flere mennesker brød de samfundsnormer. Religion fx, har i mange århundreder spillet en stor rolle i hvordan man skulle opføre sig, og der er spor af disse normer i vores nutidige samfund. Samfundsnormer kan være mange ting: det kan være den udtalte regel, fx love der holder samfundet sammen, og det kan være udtalte regler, der florere i det offentlige og private rum. Mange mennesker har været med til at forme disse normer gennem tiden. I nogle tilfælde har de skulle bryde de eksisterende normer først; såsom Martin Luther, hvis teser på mange måder ændrede hvordan samfundet skulle praktisere kristendommen; Emma Gads takt og tone, der lagde nogle klare regler om hvordan hjemmet skulles styres og kvindens rolle i det. Mange af Gads regler gælder stadig den dag i dag. Disse to eksempler indeholder hver sin størrelse af ændringer. Brud på samfundsnormer er ligeså store begivenheder, såsom revolutioner, krige, demonstrationer osv, der alle indeholder et opgør, eller et ønsket opgør, med den daværende samfundsf orm. Disse begivenheder har igennem historien ændrede dele eller hele verden. I dette blad vil Erik Kulavig fortælle om sin egne oplevelser i forbindelse med ungdomsoprøret i 1968 i sin artikel; Michael Bregnsbo har skrevet en artikel om hvordan oplysningstiden var med til at ændre samfundets normer; Lone Kølle Martinsen skriver i sin artikel om kvinders historie, fra den første bølge i midten af 1800-tallet og frem til i dag; Rasmus

Volf Pedersen skriver om brud på samfundsnormer ift. med heskeforfølgelser i Danmark i perioden 1560 – 1630 bl.a. med udgangspunkt i *Forordning om Troldfolk og deres Medvidere* fra 1617.

Redaktion vil derudover gerne give sine lykønskninger til Kim Christensen og Lisbeth Aaskov for at tiltræde rollen som ansvarende redaktører.

Til slut vil redaktionen gerne sige farvel og tak til vores ansvarshavende redaktør Helena Hofmann, og vores anmeldelsesredaktør Morten Hansen; Tak for jeres gode arbejde og god vind fremover!

Indhold

4 **Hvordan Oplysningstiden ændrede
samfundet**

Michael Bregnsbo

18 **Mit 1968**

Erik Kulavig

28 **Har kvinder en historie? Om bølgegang i
historieforskningen**

Lone Kølle Martinsen

49 **Mellem guds frygt og trolddom**

Rasmus Volf Pedersen

64 **Anmeldelse: Ekskursion til Moesgaard Mu-
seum**

Johanne Nielsen og Helle Stitz

Hvordan Oplysningstiden ændrede samfundet

Af lektor Michael Bregnsbo, SDU

Hvad er oplysning?

I sit berømte essay *Hvad er oplysning?* fra 1784 definerede den tyske filosof Immanuel Kant oplysning på følgende vis: ”Oplysning er menneskets frigørelse fra dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er manglende evne til at betjene sig af sin forstand uden andres vejledning. Denne umyndighed er selvforskyldt, når årsagen ikke ligger i mangel på forstand, men i mangel på beslutsomhed og mod til at bruge den forstand uden andres vejledning”.¹

Med metaforen oplysning mentes altså, at der skulle spredes lys i uvidenhedens, overtroens, fanatismens, tyranniets og ondskabens mørke. Og oplysningstiden og den bevægelse, der kendes som Oplysningen, rummede således en række kerneværdier så som frihed til at tænke selv, til at tage al ting op til kritisk og selvstændig efterprøvelse. Det overleverede, traditionerne skulle ikke længere nødvendigvis tages for givet. Empirisme blev knæsat som ledende arbejdsprincip i forskningen, og denne skulle være baseret på rationalisme (på et matematisk-naturvidenskabeligt grundlag). Desuden var oplysningsvennerne tilhængere af frihed og af lighed (ikke nødvendigvis i økonomisk henseende, men i betydningen lighed for loven), ligesom enhver form for religionstvang ifølge oplysningsfolkene ikke blot logisk set var meningsløs, men tillige utilstedelig.

Nogle forskere daterer Oplysningstiden tilbage til 1690’erne, andre begynder først nogle årtier ind i 1700-tallet, andre igen først omkring 1750. Tilsvarende

¹ Immanuel Kant: ”Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?”, i: Norbert Hinske (red.): *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977.

er dens slutpunkt ofte blevet dateret med Den franske Revolution i 1789, mens andre har ført den frem til omkring år 1800, mens andre igen vil lade den gå et årti eller måske halvandet ind i det 19. århundrede. Tidligere var Oplysningen forbundet med en række fremtrædende, især franske filosoffer, kendt som *les philosophes* (f.eks. Voltaire, Diderot, Montesquieu, Quesnay og Turgot samt englænderen John Locke, italieneren Beccaria og den førnævnte tyske filosof Immanuel Kant).² Men i de senere år har der i forskningen været tendens til at folde Oplysningens og dens virkningshistorie bredere ud. Fremfor udelukkende at fokusere på de store filosoffer og deres værker har interessen i stigende grad vendt sig i retning af, hvordan oplysningstanker blev formidlet og anvendt ude omkring, Oplysning ”på brugerniveau” eller Oplysningens social- og kulturhistorie så at sige. Altså hvordan oplysningstanker konkret kom til udtryk i samfundet, og hvad det betød og havde af virkning for den jævne befolkning økonomisk, socialt, kulturelt og mentalitetsmæssigt. Ligeledes har der været øget forståelse for, at Oplysning var mangeartet og nuanceret og kunne tage mange former rundt omkring, *les philosophes* udgør den ikke alene.³ Herunder er der også kommet megen opmærksom på, at Oplysningen kunne være mange ting alt efter den nationale kontekst.⁴

Der er imidlertid også blevet fremsat det synspunkt, at kun de mest yderligtgående filosoffer, dem, der afviste ikke bare kristendommen, men tillige enhver form for religion, kan kvalificere sig til betegnelsen oplyste.⁵ Mange af *les philosophes* ville falde igennem her, det samme ville en enevældetro og moderat dansk-norsk oplysningstænkter som Ludvig Holberg.

Hvor om al ting er, så var oplysningstiden kendetegnet af en stærk tro på fornuften som vejen til Sandheden, og overhovedet en optimistisk livsholdning præget af stor fremskridtstro og af en opfattelse af naturvidenskaben og dens muligheder og på, hvad man ville kunne opnå ved anvendelse af videnskabelig metode generelt.

² F.eks. Peter Gay: *The Enlightenment: An Interpretation*, I-II, New York: Alfred A. Knopf, 1966-69.

³ F.eks.: Thomas Munck: *The Enlightenment. A Comparative Social History 1721-1794*, London: Arnold, 2000, Dorinda Outram: *The Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, Roy Porter: *The Enlightenment*, Basingstoke: Macmillan Press, 1990.

⁴ Roy Porter & Mikuláš Teich (eds.): *The Enlightenment in a National Context*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

⁵ Jonathan I. Israel: *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

En væsentlig komponent i Oplysningen var tillige almengyldige og universelle menneskerettigheder. Og der blev endvidere lagt megen vægt på, at den slags ideer skulle udbredes i hele samfundet og blandt alle samfundslag. Og opdragelse og uddannelse stod da også højt på oplysningsfolkenes dagsorden, ligesom de plæderede for frihed forstået som afskaffelse af alle unødvendige indskrænkninger i individets frihed, f.eks. censur, religionstvang, adelens privilegier, fæstebøndernes underkastelse under godsejerne, slaveri, håndværkerlavenes privilegier og ret til at sætte grænser for antallet af erhvervsudøvere i deres fag.

Hvad religionen angik, var det som nævnt kun de mest yderligtgående oplysningsfolk, der var deciderede ateister, mere fremherskende var de såkaldte deister (efter *deus*: gud). De benægtede ingenlunde Guds eksistens, men det var en Gud, der nok havde skabt verden, men som derefter havde trukket sig tilbage fra verden og ikke greb ind og detailstyrede. Hvordan verden skulle være indrettet, var op til menneskene selv. Det betød ikke, at kristendommen som sådan blev opgivet, men det blev en udvandet kristendom, præget af rationalisme og rensset for dogmer og metafysik, men med fokus på moral, der også skulle give sig udslag i forbedringer af mennesker og samfund. Fænomenet er også blevet benævnt sekularisering, men ikke i betydningen ateisme og irreligiøsitet, men i betydningen privatisering af religionen og af det religiøse liv. Religion blev således nu i stigende grad betragtet som et privat anliggende mellem individet og Vorherre snarere end et anliggende, som de verdslige myndigheder skulle blande sig i.

Selv om der som nævnt ikke hersker enighed blandt de lærde om, præcist fra hvornår til hvornår Oplysningstiden varede, så står det dog fast, at dens tyngdepunkt var i 1700-tallet. Og 1700-tallet var da også et århundrede, præget af meget store forandringer: en kraftig befolkningstilvækst som følge af faldende dødelighed, den industrielle revolution i England, landboreformer i Danmark og mange andre steder, gradvis humanisering af strafferet og fængselsvæsen, videnskabelige fremskridt, øget interesse for offentligt skole-, fattig- og sundhedsvæsen og ikke mindst tiltro til, hvad der ville kunne opnås af positive resultater her, ligesom der blev skabt en litterær offentlighed, hvor samfunds- og andre problemer offentligt blev sat til debat. Særligt de tidligere omtalte franske oplysningsfilosoffer (*les philosophes*) var kendt for at tage et hvilket som helst problem op til fordomsfri og kritisk drøftelse uden persons eller stands anseelse. Selv om det sorte slaveri ikke blev afskaffet i løbet af Oplysningstiden,

så blev også slaveriet imidlertid taget op til kritisk drøftelse, og dets kollidering med de almengyldige og universelle menneskerettigheder offentligt italesat, foreløbig dog uden konkrete resultater. Den amerikanske uafhængighedserklæring 1776 og den efterfølgende frihedskrig og dannelsen af USA samt den franske revolution i 1789 er også blevet set som oplysningstænkning i praksis.

Det var altså tale om gennemgribende forandringer næsten hele vejen rundt i løbet af 1700-tallet, og man skulle derfor mene, at Oplysningstiden førte til overordentlig store ændringer af samfundet. Men så enkelt er det nok alligevel ikke. Nogle forskere har således påpeget, at oplysningen egentlig slet ikke var noget nyt i sig selv, men alene en fortsættelse og intensivering af en række forskellige trends og strømninger, der var blevet påbegyndt længe før. Andre forskere vil derimod nok erkende, at der skete afgørende og kvalitative nye ting i løbet af 1700-tallet, men de betvivler, at motiverne til alt det nye virkelig var oplysningstidens humanisme. Disse indvendinger imod fænomenet oplysningstid skal vi se nærmere på.

”Oplysningen var ikke noget nyt”

Den kritiske tænkning, udbredelsen af naturvidenskab, kirkens svækkede greb om samfundet og udbredelsen af nye ideer på tryk kan ifølge denne opfattelse alle tilskrives noget, der fandt sted ofte flere århundreder forud for Oplysningstiden. Reformationen, bruddet med den katolske kirke, oversættelsen af Biblen til modersmålet, så enhver læsekyndig nu kunne læse og fortolke den er blevet set som afgørende for fri og selvstændig tænkning samt for udviklingen hen imod demokrati, velfærdstat, adskillelse af religion og politik, ytringsfrihed, menneskerettigheder, danskhed og meget andet godt. Det var i hvert fald noget af det, der blev fremhævet herhjemme ved 500 året for den lutherske reformation i 2017.

Tilsvarende er renæssancen i 1400- og 1500-tallet og noget senere i Nordeuropa, hvor man genopdagede antikkens førkristne kunst, litteratur og filosofi, blevet set som en forløber for Oplysningstiden hvis ikke ligefrem den egentlige start på den. Det var nemlig angiveligt i renæssancen, at kunst, litteratur, filosofi og videnskab blev løst fra kirkens tankemonopol. Ligeledes skal de mange religionskrige i 1600-tallet have medvirket til at svække kirkens førhen så stærke stilling og prestige generelt. Og den naturvidenskabelige revolution i 1600-tallet, hvor der blev gjort op

med store dele af antikkens opfattelse af fysik, kemi, astronomi m.m., samtidig med at disse nye synsmåder ofte slet ikke flugtede med kirkens lære. Og endelig vil andre igen pege på bogtrykkerkunstens opfindelse i 1400-tallet som afgørende for mulighederne for masseudbredelse af budskaber og også her blot se Oplysningstiden som endnu et skridt i denne udvikling. Den europæiske opdagelse af og ekspansion i andre verdensdele startende med Columbus' Amerikafærd i 1492 betød, at europæerne opdagede at verden var langt større, rigere og anderledes end man hidtil havde troet. Og det førte til, at forholdene hjemme i Europa nu blev sat mere i relief. Man kunne nu se, at der fandtes andre kulturer og andre måder at indrette samfundet på end man hidtil havde vidst om, og dette bidrog til at åbne for en erkendelse af, at al ting ikke nødvendigvis behøvede at være som de var.

Det kan altså argumenteres, at de ovennævnte fænomener måske nok alle blev intensiverede i løbet af Oplysningstiden, men at de ingen af dem i sig selv var kvalitativt nye. Det kan dog være svært at afgøre, hvor intensiv skal noget være, for at man kan betegne det som noget afgørende, kvalitativt nyt og ikke bare en videreførelse af noget allerede eksisterende.

”Oplysningen stak ikke dybt”

Heroverfor bliver det indvendt, at de samfundsmæssige ændringer, som Oplysningen inspirerede til, i praksis var få og små, samt at de i bedste fald blot var kosmetiske overfladefænomener, der ikke stak dybt eller nåede langt ud omkring. Ved udgangen af 1700-tallet, Oplysningstidens officielle slutpunkt, levede de fleste mennesker i Europa således fortsat under sociale forhold, der lignede dem, der havde eksisteret ved Oplysningstidens begyndelse. Religion var fortsat udbredt, og kirken og gejstligheden holdt fortsat et stramt greb om samfundet og de troende, censuren var fortsat stærk og effektiv, ligesom et alment skolevæsen og alfabetisme for ikke at tale om basale friheder som ytrings- og religionsfrihed mange steder fortsat var ikke-eksisterende.⁶

⁶ F.eks. Munck: anf. skr.

Et markant eksempel her er den russiske regerende zarina Katharina II (den Store). Hun var i høj grad påvirket af læsning af *les philosophes*, hun korresponderede med dem og modtog flere af dem som gæster ved sit hof. Hun udgav skrifter, hvor hun med henvisning til oplysningsfilosofien kritiserede det livegenskab, som hovedparten af de russiske bønder levede under. Livegenskabet indebar, at bonden og hans familie var godsejerens ejendom, og at bønderne med familier kunne sælges, dog ikke uden sammen med godset. Derved adskilte det sig fra slaveri. Men selv om Katharina altså var imod livegenskabet, gjorde hun som regerende zarina i praksis intet for at afskaffe det.⁷

Helt andre motiver

Så er der på den anden side dem, der på ingen måde vil benægte, at der fandt omfattende politiske, sociale, kulturelle og intellektuelle ændringer sted i løbet af 1700-tallet, samt at disse ændringer både i samtiden og i senere tider er blevet fortolket og karakteriseret som udslag af Oplysningen. Men, bliver det så straks føjet til, humane oplysningstanker var slet ikke det virkelige motiv, men har højst spillet en sekundær rolle som spin og propaganda. De mange samfundsreformer så som landboreformer, skole-, fattig- og sundhedsvæsenreformer samt retsreformer var således motiveret af finanspolitiske, forsvars- og sikkerhedspolitiske samt produktivistiske hensyn fra statsmagtens side, lyder argumentet. Landboreformerne handlede således angiveligt om ønsket om højere produktion og produktivitet end man kunne opnå i et system, hvor bønderne var fæstebønder under en godsejer og ikke kunne disponere som de ville. Da godsejeren ville være den, der strøg gevinsten, så ville den enkelte bonde ikke have noget incitament til at foretage forbedringer eller arbejde hårdere, da han ikke selv ville være den, der høstede frugterne af sin indsats. Derfor måtte godsejerstyret nedbrydes, men altså ikke for bøndernes skyld, men fordi staten havde brug for højere produktion og produktivitet og dermed øgede skatteindtægter. Men for at en fæstebonde fra at stå under godsejerens myndighed skulle blive en selvstændig landmand, der kunne operere på det frie marked, så måtte han kunne læse, skrive og regne, ellers

⁷ Simon Dixon: *Catherine the Great*, London:Profile Books, 2009.

var hans økonomiske dispositionsfrihed ikke meget værd. Følgelig måtte der etableres et offentligt skolevæsen.

At sådanne hensyn kunne ligge bag megen reformlovgivning ses bl.a. af den danske udvikling, hvor der nok blev skabt en solid, landlig middelklasse af velstående selvejergårdmænd, men hvor det store flertal af landbefolkningen bestod af fattige husmænd og landarbejdere, hvis sociale og retlige forhold blev betydelig svækket i forhold til tiden før reformerne. Og i det almene skolevæsen, der blev etableret i Danmark oven på landboreformerne, indtog fag som læsning, skrivning og regning da også en vigtig plads i undervisningen, men det samme gjorde kristendomskundskab, og undervisningen lagde i øvrigt på ingen måde op til at gøre skolebørnene til kritiske samfundsborgere, men derimod til lydige undersåtter.⁸

1700-tallet var som tidligere omtalt præget af en kraftig befolkningstilvækst, hvad der på det tidspunkt af magthaverne blev betragtet som et stort gode. Flere mennesker betød nemlig øget produktion, øget velstand og dermed flere indtægter til staten foruden flere soldater til hæren. Bestræbelserne på at forbedre det offentlige fattigvæsen og på at skabe et offentligt sundhedsvæsen skulle således angiveligt for størstedelens vedkommende være motiveret af ønsket om at sikre en så stor befolkning som muligt – af finans-, erhvervs- og militærpolitiske frem for af humanitært-idealistske grunde. Tilsvarende er reformer inden for strafferettens område, herunder forbud mod tortur og begrænsning af det antal forbrydelser, der medførte dødsstraf, blevet set som motiveret ved ønsket om ikke at miste værdifuld, potentiel arbejdskraft gennem lemlæstelse eller henrettelse. Synspunktet har altså været, at det ville være bedre at sætte forbrydere til nyttigt og produktivt strafarbejde og derved skabe velstand for stat og samfund end at slå dem ihjel og dermed gå glip af deres arbejdskraft.

Ønsket om øget befolkningstal, produktion, produktivitet, velstand og statsindtægter kan angiveligt også forklare den voksende tolerance over for folk af andre kristne trosamfund samt over for jøder. Sagen var nemlig, at disse ofte havde erhvervsmæssigt værdifulde kompetencer, der kunne medvirke til at skabe, udvikling,

⁸ Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne: Da skolen tog form 1780-1850, i: Charlotte Appel & Ning de Coninck Smith (red.): *Dansk skolehistorie*, bd. 2, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2014.

velstand og skatteindtægter.⁹ Og hvorfor dog give afkald på disse kompetencer og ressourcer, blot fordi indehaverne af dem havde en anden religiøs overbevisning end flertalsbefolkningens og den lokale statskirkes?

At gennemføre sådanne produktivistiske og statsfinansielle reformer, som 1700-tallets politiske beslutningstagere var stærkt opsatte på, var imidlertid ikke nogen let og enkel sag. Der var stærke samfundsgrupper og institutioner, der stod i vejen, og som det følgelig var nødvendigt at tage et opgør med, inden reformerne ville kunne blive til virkelighed. Det kunne være adelige godsejere, der stædigt holdt på deres nedarvede privilegier og godsejerrettigheder og derfor var imod landboreformer og frigørelse af fæstebønderne. Og det kunne være kirkerne og deres præsteskab, der stod stejlt på netop deres version af kristendommen som den eneste rigtige og derfor stillede sig afvisende over for, at udøvere af andre konfessioner for slet ikke at tale om jøder skulle have lov til at slå sig ned på statens territorier, uagtet at de her ellers ville kunne bidrage til at skabe øget vækst og udvikling. Ligeledes har der været repræsentanter for statskirkegejstligheden, der modsatte sig enhver form for selvstændig og kritisk videnskabelig tænkning, der ikke stemte overens med kirkens lære, og som krævede afvigere fra denne lære bekæmpet gennem censur og retsforfølgelse, ja måske endog dødsstraf eller landsforvisning. Og statskirkegejstligheden har ofte holdt på, at ”skomageren skulle blive ved sin læst”, dvs. at man som undersåt skulle kende sin plads, den plads, Gud havde sat en på. Følgelig burde man ikke stræbe opad efter at blive noget andet og mere. Dette ville imidlertid stride mod de forskellige regeringers ønsker om dynamik, økonomisk udvikling og vækst.

Vist blev der fra oplysningstænkernes side fremsat principiel kritik af slaveri som sådan. Og sidst i 1700-tallet blev der også hos visse magter lagt begrænsninger på slavehandel, altså import af sorte slaver fra Afrika, ikke slaveri eller slavehandel som sådan. Men, siger de, der ikke tror på, at humanitære motiver stod bag, det var kun, fordi import af slaver alligevel var begyndt at udvikle sig til at være en rigtig dårlig forretning. Og slaveriet som sådan blev der ikke skredet lovgivningsmæssigt ind over for de mange humane tanker til trods. Den amerikanske uafhængighedserklæring af 1776 proklamerede godt nok, at *”all men are created equal, that they are endowed*

⁹ F.eks. Marc Raeff: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven: Yale University Press, 1984.

by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the Pursuit of Happiness” samtidig med, at erklæringens forfattere selv var slaveejere og ikke syntes at se nogen modsætning mellem dette forhold og deres højstemte, af oplysningstænkningen inspirerede frihedsprincipper.

En måde at nedbryde de samfundsgrupper og institutioner, der strittede imod en sådan udvikling i retning af øget vækst, velstand, befolkningstal, soldater og skatteindtægter, kunne være ved at skabe en offentlig mening. Således har de forskere, der betvivler oprigtigheden af de samfundsændringer, der angiveligt var motiveret af humanitære oplysningstanker, villet se udbredelsen af offentlig debat og dannelsen af en offentlig opinion som redskaber, som magthaverne havde brug for til at bekæmpe de samfundsgrupper og institutioner, så som adelen og kirken, der stod i vejen for økonomiske og militære reformer. Tilhængerne af dette synspunkt afviser ikke, at mange af dem, der deltog i den offentlige debat, meget tænkeligt har forstået sig selv som oplysningsmænd, der oprigtigt arbejdede på at forbedre samfundet. Men når de overhovedet fik mulighed for at komme til orde, vil kritikerne indvende, så var det, fordi magthaverne kunne bruge deres deltagelse i debatten til at fremme egen dagsorden. Og havde dette ikke været tilfældet, da ville de næppe have haft mulighed for offentligt og ustraffet at fremsætte deres meninger.

Et eksempel på dette er forholdene i Preussen under kong Frederik II (den Store). Han lod sig iscenesætte som en sand tilhænger af Oplysningen, han udgav skrifter, præget af oplysningsfilosofi, han korresponderede med tidens førende navne inden for fransk oplysningsfilosofi, ligesom visse af de store franske filosoffer, bl.a. Voltaire, en tid opholdt sig ved preusserkongens hof. Frederik II var ingen beundrer af kirken, dens lære og gejstlighed. Han gav tilladelse til, at anderledes troende kunne nedsætte sig i Preussen og her frit dyrke deres religion som de ville. Og han proklamerede, at i Preussen måtte folk for hans skyld gerne være kristne, jøder, tyrkere eller hedninge, så længe de blot var en ærlige folk. Og i Preussen var der heller ikke begrænsninger på, hvad der kunne siges og skrives offentligt af kritiske ord om religion og gejstlighed. Tværtimod førte kongen selv an her, rammerne for ytringsfrihed var uhyre vide. Men kun for så vidt det gjaldt religionskritik. Hvis nogen derimod dristede sig til at fremsætte offentlig kritik af hæren, ville man snart opdage, at her var mulighederne for ytringsfrihed i Preussen langt snævrere for ikke at sige ikke eksisterende. Kong Frederik II havde altså en interesse i at nedbryde kirkens autoritet og hidtil så

stærke greb om samfundet og fremmede derfor mulighederne for offentlig kritik af den. Nogen tilsvarende interesse for offentlig kritik af hærens forhold havde han derimod ikke, derfor rakte ytringsfriheden ikke dertil.¹⁰

Et andet eksempel er dansk. I Danmark herskede der en udbredt ytringsfrihed mellem 1784 og 1799, dvs. den periode, hvor de store landboreformer og en række vigtige reformer af andre samfundsområder fandt sted. Grænserne for ytringsfrihed – herunder til at kritisere kirke, gejstlighed, adel og godsejere – var i disse år overraskende vidtgående. Men i 1799 var det slut. Her blev den 27. september udstedt en forordning, ”som nærmere forklarer og bestemmer trykkefrihedens grænser”. Reelt var der tale om en nedlukning for den hidtil så frie og kritiske offentlig debat, der snart efter da også forstummede. Denne kraftige begrænsning af ytringsfriheden kan forklares ved, at landboreformerne, som den offentlige opinion skulle bruges til at fremme, nu i det store og hele *var* blevet gennemført, hvorfor der ikke længere var brug for offentlig debat. Mohren havde gjort sin pligt, mohren kunne gå, så at sige. Det spillede også en rolle, at kronprinsregent Frederik (VI) personligt var opbragt og forarget over den stedse mere frimodige tone i debatten og talte om den overhåndtagende ”skrivefrækhed”. Ligeledes var sporene fra Den franske Revolution i 1789 og årene derefter begyndt at virke skræmmende for magthaverne for, hvad for megen ytringsfrihed man kunne føre til.¹¹

Så vist fandt der altså omfattende samfundsændringer sted i 1700-tallet, men afgørende for, at de kunne gennemføres, var altså angiveligt at de passede ind i magthavernes produktivistiske, militære og finanspolitiske dagsorden. Gjorde de ikke det, blev de ikke til noget. Vist blev sådanne reformer ofte offentligt begrundet med oplysningstænkning, vist kan mange af deres støtter godt have troet på dette motiv: Men kun de af reformerne, der flugtede med magthavernes program, lod sig gennemføre. Andre forskere vil ikke gå så langt, men i stedet sige, at selvfølgelig havde magthavernes dagsorden da noget at sige, men derfra og så til at benægte at nogen form for oplyst-humanitær tænkning også kan have været et medvirkende motiv bag blot *nogle*

¹⁰ Jf. T.C.W. Blanning: ”Frederick the Great and Enlightened Absolutism”, i: H.M. Scott (ed.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, Basingstoke: Macmillan Press, 1990.

¹¹ Harald Jørgensen: *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848. Et Bidrag til en Karakteristik af den danske Enevælde i Frederik VI's og Christian VIII's Tid*, København: Munksgaards Forlag, 1944.

af reformerne, vil være et gå for vidt. Begge hensyn har givetvis i mange tilfælde spillet en rolle. Her må man gå til hver enkelt reform og analysere, hvorfor den blev gennemført, og hvilken rolle på den ene side produktivistiske, statsfinansielle, befolkningspolitiske og militære hensyn og på den anden side idealistisk oplysningstænkning spillede. Og ofte vil resultatet nok blive, at begge typer hensyn var til stede, men at det vil være meget vanskeligt med sikkerhed at sige noget sikkert om, med hvilken vægt, de hver især indgik i reformprocessen. Og selv om så var: hvor megen vægt skal de oplyste motiver have i forhold til de øvrige, for at man kan sige, at de var afgørende for en samfundsforandring? Hvad skal det rette blandingsforhold være? Og hvordan måler man i øvrigt sådan noget?

Fremskridt og modernitet

Derimod kan man pege på to punkter, hvor Oplysningen ændrede på samfundet. Og det var nogle, der rakte langt ud over den tidsperiode, der kendes som Oplysningstiden, hvordan man nu vælger at definere den. De to punkter er i høj grad indbyrdes forbundne. Det drejer sig sproget og medierne. Oplysningstænkningens sprog markerede en afgørende ny måde at tale om samfundsmæssige, politiske, religiøse, kulturelle og videnskabelige anliggender på, herunder ikke mindst nedarvede traditioner og institutioner. Alle sådanne kunne nu i princippet underkastes en undersøgelse ved brug af den kritiske fornuft og gøres til genstand for fordomsfri debat. Argumentet om, at noget, der havde bestået længe, følgelig i sig selv måtte være godt, der hidtil i vid udstrækning var blevet betragtet som gyldigt, blev ikke længere godtaget a priori i den offentlige debat.

Det er rigtigt, at fænomener som bogtrykkerkunst, reformation, renæssance, religionskrige, videnskabelig revolution og europæisk ekspansion i andre verdensdele i mange henseender foregreb eller banede vejen for de ideer, der kendetegnede Oplysningen. Men nyt var det, at Oplysningen indebar en samtænkning eller sammensmeltning af disse foregående fænomener til en samlet opfattelse af, at verden kunne ændre sig og rent faktisk ændrede sig markant og til det bedre gennem oplysning, videnskabelig fremgangsmåde og konkret handlen. Der blev italesat en opfattelse af, at verden havde udviklet sig over tid og fortsat var i udvikling frem mod noget

bedre. M.a.o. en fremskridtsdiskurs. Vist blev samfundet i praksis måske ikke så fundamentalt ændret i Oplysningstiden, mange samfund og mange befolkningsgrupper mærkede ikke meget til de nye oplyste tanker. Og vist var bevæggrundene for en række af de reformer, der vitterligt blev gennemført, i virkeligheden statsmagtens militære, finanspolitiske og produktivistiske hensyn snarere end oplyst humanisme. Men den afgørende samfundsændring var en ny omverdensforståelse, kendetegnet ved fremskridtstankegangen, en opfattelse af, at tingene tidligere havde været markant anderledes, men nu var blevet bedre og en forventning om, at al ting ville blive endnu bedre i fremtiden. Denne nye måde at tænke og se og italesætte verden på var afgørende ny og en af de vigtigste måder, hvorpå Oplysningen ændrede samfundet. Også selv om den måske først for alvor kom til udfoldelse efter den periode, der kendes som Oplysningstiden. Man kan sige, at en meget væsentlig måde, hvorpå Oplysningen ændrede samfundet, var skabelsen af fremskridts- og modernitetstankegangen. Modernitet forstået som defineret af den finske filosof Georg Henrik von Wright: ”Gradvis frigørelse af menneskehedens kræfter fra autoriteternes og traditionens lænker, samt tilsvarende forandringer af menneskers skikke og af sociale og politiske livsmønstre. To af nøglebegreberne er frihed og fornuft”.¹²

Borgerlig offentlighed

Den anden afgørende nye samfundsændring var medierne, deres form og deres publikum. Oplysningstiden så fremkomsten af det, som den tyske filosof Jürgen Habermas har benævnt ”den borgerlige offentlighed”. Det vil sige et socialt og kulturelt rum, hvor borgerne kunne udveksle synspunkter om fælles, samfundsmæssige anliggender. Noget sådant forudsatte basale friheder som ytrings-, trykke- og forsamlingsfrihed, dels eksistensen af medier, hvorigennem synspunkterne kunne udveksles.¹³ Det nye var, at denne borgerlige offentlighed ikke var initieret og organiseret af de statslige eller kirkelige myndigheder eller højtstående adelsmænd, selv om disse mange steder søgte at holde den under kontrol. Mange af de nedennævnte medietyper var måske ikke i princippet ukendte før Oplysningstiden, men det nye var, at de nu i princippet

¹² Georg Henrik von Wright: *Myten om framsteget*, Stockholm: Bonnier, 1993.

¹³ Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed: offentlighedens strukturændring: undersøgelse af en kategori i det borgerlige samfund*, Kbh.: Informations Forlag, 2012.

eksisterede i en sfære uden for myndighedernes regi, om end der i praksis mange steder fortsat fremdeles fandt myndighedskontrol og -indgriben sted her. Den type medier, der sigtes til, er aviser og tidsskrifter og selvfølgelig bøger nu som førhen. Men aviser og tidsskrift tillod i højere grad direkte debat og kunne nå et større publikum end de traditionelle bøger. Man kan også pege på den store franske encyklopædi, der udkom i 28 bind mellem 1751 og 1772, hvis mål var at skildre alle teoretiske videnskaber og praktiske erhverv, og hvor *les philosophes* optrådte som forfattere. Medier, der i høj grad havde adresse til et bredere publikum, var romaner og skuespil. Her kan nævnes Holberg, der også gjorde sig gældende som oplyst skribent og formidler i form af essays (kaldet epistler). Udvekslingen af tanker og muligheden for at erhverve sig kundskab om Oplysningen kunne foregå gennem låne- eller legebiblioteker, kaffehuse og klubber samt litterære saloner, sidstnævnte ofte drevet af kvinder. En institution som akademier for videnskabsfolk var som noget nyt kendetegnet ved at være private, selvstyrende institutioner modsat de gamle, traditionelle stats- og kirkekontrollerede universiteter.¹⁴ Som tidligere fortalt er det blevet indvendt, at når sådanne offentligheder og medier overhovedet fik lov til at bestå, så var det, fordi de passede ind i magthaverenes i øvrigt ikke særlig oplyste dagsorden. Havde det ikke forholdt sig sådan, havde offentlighederne og medierne aldrig fået et ben til jorden. Og i øvrigt har kritikerne påpeget, at det var de færreste lande i Europa, hvor man i 1700-tallet virkelig kunne siges at have en sådan borgerlig offentlighed og sådanne medier, der lå uden for myndighedernes kontrol. Og det kan der være meget om. Men det afgørende var, at sådanne borgerlige offentligheder og medier var noget afgørende nyt, der blev skabt i Oplysningstiden, og som havde et stort samfundsændrende potentiale i sig. Vist kunne de undertrykkes og forbydes og blev mange steder vitterligt undertrykt og forbudt, men de *var* ikke desto mindre blevet sat i tale og visse steder bragt i eksistens og kunne derfor ikke gøres *utænkte* igen.

Konklusion

Det er i forskningen blevet betvivlet, hvor vidt oplysningsideerne egentlig var noget nyt eller blot en videreførelse af en række fænomener fra tidligere perioder. Det

¹⁴ Munck: anf. skr.

er ligeledes blevet betvivlet, hvor vidt de samfundsændringer, der angiveligt var inspireret af Oplysningen, egentlig stak særlig dybt eller overhovedet havde nogen større udbredelse. Og endelig har kritikere gjort opmærksom på, at mange af de samfundsændringer, der trods alt fandt sted, var udtryk for statsmagtens økonomiske, finansielle og militære behov snarere end Oplysning. Disse synspunkter kan nok have meget for sig, om end det også skal med, at Oplysningen kunne være mange forskellige ting, kunne optræde i moderat eller radikal form, og gjorde sig meget forskelligt gældende alt efter national kontekst. Men der er her argumenteret for, at nogle afgørende nye og langtrækkende samfundsændringer i Oplysningstiden dels var dannelsen af en fremskridts- og modernitetsdiskurs, dels etableringen af en borgerlig offentlighed og dertil hørende medier, der i princippet og i bedste fald var uden for de statslige og kirkelige myndigheders kontrol – om ikke andet så som et eftertragtet ideal.

Mit 1968

Af lektor Erik Kulavig, SDU

Lad det være sagt med det samme. Jeg var kun 15 år i 1968. Jeg boede i den danske provins og var hverken med til kampene i Paris i 1968, i besættelsen af Psykologisk Institut på Københavns universitet, på Det Ny Samfunds lejr i Thy, til besættelsen af Hjardemål Kirke eller noget af alt det andet, men disse ”store historier” udspilte sig også i det små. Selv på Vestfyn havde vi oplevet småkårsforholdene i halvtredserne, forbrugerismen, der bredte sig i tresserne og det patriarkalske og autoritære samfunds sidste krampetrækninger, der alt sammen var forudsætninger for 1968, eller, som jeg hellere vil kalde det, det antiautoritære gennembrud og ikke mindste det, der fulgte.

Jeg er født i 1953 og kom i skole syv år senere, i det første år af det årti, hvor samfundet og kulturen tog nogle mærkbare ryk i retning af det, vi kender i dag. Vore dages personlige og seksuelle frihed, for slet ikke at tale om velfærden, var der endnu ikke mange spor af i halvtredserne og ej heller i begyndelsen af tresserne. Det skulle imidlertid snart tage fart.

Skolen

Skolen var først og fremmest, som jeg oplevede den, en disciplineringsanstalt. Noget af det første, vi lærte, var at stille os op klasevis og på rad og række i dertil indrettede båse i skolegården hver morgen. Vi skulle være på plads allersenest, når klokken med en ørendøvende lyd ringede præcis klokken otte, samtidig med, at kirkeuret i den nærliggende kirke gjorde opmærksom på sig selv. Derefter var der afmarch i god ro og orden til klasseværelserne. Elevtoget blev nøje overvåget af lærerne, der flittigt uddelte reprimander og af og til en lussing eller en flad hånd i nakken til de urolige. På et tidspunkt, jeg husker ikke nøjagtigt fra hvilket klassetrin, blev der indført fælles morgensang, og det husker jeg med en vis fryd. Ikke på grund af musikken og sangen, men fordi vi var så mange og stod så tæt sammen, at det var muligt at ”lave

ballede” uden at blive afsløret og straffet. ”Roselil og hendes moder” var en af de sange, der gav mulighed for at forstyrre den herskende orden. Efter stiltiende kollektiv overenskomst, brølede drengene og enkelte af pigerne med på fuld kraft, når der blev sunget: ”ha, ha, ha”, mens det kun var lærerne og de pæne piger, der var med på: ”så,så,så,så.” Når det skete, tog det en rum tid, før den sang igen kom på plakaten.

Næppe af kønspolitiske årsager, men snarere som et forsøg på at skabe ro i klassen, blev vi placeret dreng og pige ved siden af hinanden på de dertil indrettede pulte, med fast bænk og bord. Bordet var forsynet med en klap til et rum, hvor man kunne opbevare skolesagerne, og i midten var der plads til et blækhus. Det kunne man dyppe pennen i, når der skulle trænes skønskrift, og når regnestykker skulle skrives ind. De langt mere praktiske kuglepenne fandtes, men lærerne anså dem nærmest for vulgære. Fyldepenne var dyre, men det var også for nemt og dermed forbudt. Vi trænede skønskrift i timevis i dertil indrettede hæfter med specielle linjer til små og store bogstaver, som man havde at holde sig inden for. Ellers fik man ingen hjerter eller stjerner, der udgjorde det for ordenskarakter i de første klasser, og som læreren klistrede ind i hæftet direkte under øvelsen. Jeg husker endnu skuffelsen, da min sidekammerat, Kirsten hed hun, fik hele seks hjerter, og jeg kun fik et. Jeg havde ellers gjort mig umage, men det holdt snart op. Det kunne simpelthen ikke betale sig, for jeg blev hurtigt stemplet som højst et ”et-hjerte-barn”, og så kunne man lige så godt lade være at forsøge. Min slags blev altså hurtigt siet fra, og fremtidsudsigterne var, når det gik højt, en læreplads som smed på Sukkerfabrikken. Ellers kunne man jo altid komme ud og sejle. Min mor havde håbet på en plads i Banken, men jeg gav hende ikke meget at have dette håb i. Min instinktive ulyst til skolen blev altså nærmest vakt fra første dag, og var det ikke, fordi skolepligten var blevet udvidet fra syv til otte år, var jeg sikker røget ud efter syvende klasse.

Lærerne havde ret til at slå børnene. Det var ikke alle, der benyttede sig af det, men alt for mange havde alt for let til pegepinden, lenialen eller den flade næve (en lussing) eller den knyttede (en nød). De urolige blev sat i skammekrogen, man stod op i et hjørne af klassen og stirrede ind i væggen, eller uden for døren. Mens man stod der, kunne det ske, at en af de andre lærere kom forbi og sådan nærmest for en ordens skyld satte streg under straffen ved at uddele en lussing og undertiden, hvis der var tid til det, også en formaning. Med tiden blev jeg så forhærdet, at jeg foretrak kontant afregning med en på hovedet frem for en formaning. Især frygtede jeg under mine

hyppige ture ”uden for døren” at møde skoleinspektør, Poul Hansen. Han havde en naturlig autoritet, der kunne få en til at skamme sig. Og det var langt værre, og stak langt dybere end smerten efter en lussing, der jo fortog sig på mindre end et minut.

Der var også eftersidninger. En lærer kunne udstede en såkaldt check, der skulle underskrives af forældrene, og som betød, at man den efterfølgende mandag skule møde op på viceinspektørens kontor efter skoletid. Her samledes synderne så. Og der var mange gengangere. Flest fra byens mindre fine kvarterer, men der var bemærkelsesværdige undtagelser. Man kendte på forhånd gennem hören-sagen ritualer. Det var blevet beskrevet så indgående og med så grundig udpensling og overdrivelse af volden, at de førstegangsbesøgende, allerede begyndte at græde, mens vi stod og ventede på en lige linje langs sømmen i gulvtæppet foran viceinspektørens skrivebord, mens han var beskæftiget med at ordne checkene og kontrollere, om de var blevet underskrevet. Jeg tror, han var klar over, at de mest forhædede af os havde underskrevet hinandens sedler, men lod som ingenting. Han vidste nemlig, at nogle ville få alvorlig ballade i hjemmet, hvis de kom stillende med sådan en, og det ønskede han trods alt ikke. Selv var jeg så heldig at have en far, der aldrig slog. Ritualer på inspektørens kontor bestod først og fremmest i at vente i total tavshed, men man kunne høre det store ur på væggen bag ham gå: tik, tak, tik, tak. Så blev den første kaldt frem, og det betød, at han skulle bevæge sig om bag skrivebordet og stille sig foran inspektøren. Denne læste op, hvad læreren havde skrevet. Det kunne være: ”Erik har igen været næsvis i timerne” og det udløste omgående en på hovedet og besked om at marchere over i klasseværelse nummer otte, der lå på den anden side af gangen, her kunne man så sidde resten af eftersidningen af.

Det hører med til historien, at samme inspektør noget senere i min karriere på Assens Borger- og Realskole, en dag pludselig dukkede op til et redaktionsmøde i skolebladet, Folkerevyen, hvis slogan lød: ”Al magt til folket.” Til læreres ærgrelse indeholdt de fleste artikler til overflod revolutionære floskler fra tidens righoldige arsenal. Vi fornemmede ballade, men manden ville bare spørge, om der var noget, han kunne hjælpe os med i form af papir og duplikatorsværte. En sammensat personlighed.

Klassesamfundet

I min barndoms lillebysamfund og ikke mindst i skolen var klassesamfundet tydeligt. De fine boede for sig i særlige kvarterer, og arbejderne, de arbejdsløse og de socialt problematiske boede i socialt boligbyggeri, i lejligheder i gamle huse i særlige gader i den indre by, eller på en af byens to uofficielle fattiggårde. Der var tale om kommunalt ejede ejendomme, hvor børnerige familier med små eller ingen indtægter kunne bo billigt. Til gengæld blev der ikke ruttet med pladsen, komforten eller vedligehold. Her lugtede altid af kål, kartofler og tobak. I det tidligere forår, blev sofaer og stole rykket ud i gården eller ud på fortovet, og så sad man der og hyggede sig, mens de mange børn legede og sloges. Der var et stort antal små købmænd i snart hver gade, så der var ikke langt, hvis man manglede forsyninger. Var der ingen penge, kunne man som regel få ”på bogen.”

I skolen klarede de fine sig gennemsnitligt betydeligt bedre end resten. De havde lært at sidde stille, at lave deres lektier, og så talte de samme sprog som lærerne. Med få undtagelser kom de alle sammen i Realskolen, og en stigende andel af dem i gymnasiet, eftersom portene igennem tresserne og frem blev åbnet på stadig videre gab. Det var, som det hed dengang, resultatet af, at kapitalen, der jo bestemte alt, havde brug for en stadig bedre uddannet arbejdskraft og ikke for elevernes blå øjnes skyld.

Det var ikke fordi, vi ikke havde lært at sidde stille i arbejderfamilierne, her herskede det autoritære patriarkat i mindst lige så høj grad som hos borgerskabet. Vi havde skam lært at holde mund ved bordet, og når far skulle høre radioavis. Vi havde imidlertid problemer med at bære, om jeg så må sige, hjemmets lydighed med os hen i skolen. Det var en af forskellene på klasserne.

I skolen var det klasselærerens sure pligt at give seksualundervisning. Jeg husker det som en fest. Læreren var ilde berørt ved situationen og havde mere end svært ved at tage ordene i munden. Deres sprog var nærmest lægefagligt og meget langt fra vores hverdagsprog. Det fandt vi alt sammen komisk, og der var en fnisen og en grinen. Ikke fordi vi var mere frigjorte end lærerne eller end vores forældre, for hvor skulle den være kommet fra. Seksualiteten foregik bag nedrullede gardiner i det mørklagte soveværelse og var stadig langt ind i tresserne omgivet af hemmelighedskræmmeri og en vis skam. Jeg husker endnu med en klædelig rødmen mit første ærinde hos frisøren. Ikke for at blive klippet, det havde jeg i sagens natur prøvet så mange gange før, men

for at købe en æske plan. Det var betegnelsen for en lille flad æske med kondomer. Et af mærkerne hed Worlds Best, og det skal nok passe. I hvert fald forhindrede de mig i at få børn, før vi selv besluttede det. Det var langt fra tilfældet for alle fra min generation. Mange måtte have kongebrev for at blive gift, fordi de endnu ikke var fyldt sytten og ventede barn. Også på dette område slog klassesamfundet igennem. Borger-skabet passede på deres døtre. Her kom man til the i forældrenes stue og konverserede. Vi fandt andre steder, hvor vi kunne boltre os, men alligevel. Hos de mindre fine, tog man det ikke så tungt. Selv om man ikke lige frem hilste tidlige graviditeter velkomne.

Frisøren lod i første omgang som om han ikke hørte, hvad jeg sagde, jeg gentog min bestilling lidt højere, hvorefter han råbte ud i salonen: ”Er du ikke lige grøn nok til det!” Og så blev jeg ellers grinet ud.

Politiseringen

Mine barnlige mere eller mindre instinktive protester mod establishment tog med tiden mere form. En anden måde at formulere det på, og det ville mange have gjort den gang, er, at unge Erik lod sig indfange af borgerskabets dannelsesidealer, institutioner og karriereræs på bekostning af sin proletariske baggrund og sindelag. Det er, når resultatet skal gøres op, ikke helt forkert, men det skete ikke på en gang. Processen startede med, at jeg lod mig gribe af de basisdemokratiske ideer og organisationsformer, der lå i tiden. Først havnede jeg i elevrådet, senere avancerede jeg til formand. Det betød, at man kom med til lærerrådsmøder og skolenævns møder, og i den position blev det mere og mere vanskeligt at være klassens frække dreng. Højdepunktet i denne tidligere karriere blev nået, da skoleinspektøren, der i øvrigt var far til ungdomsoprøreren, skolelæreren Søren Hansen, der var en af to hovedkræfter bag Den Lille Røde for Skoleelever. Den vakte betydelig opmærksomhed, fordi den kaldte skoleeleverne til revolution. Faderen, Poul, var imidlertid konservativ, og han inviterede mig på et tidspunkt til at holde et oplæg for hans kammerater i Rotary. Og det gjorde jeg så, og det, som nogen ville kaldet faldet, var begyndt. Når jeg blev angrebet af mine revolutionære venner, brugte jeg et citat af forfatteren Leif Panduro: ”Kapitalisterne er da meget flinke, de dumme svin!” Det skulle bevise, at jeg var i stand til at skelne enkeltmennesket fra klassen. Det var dog langt fra alle, der forligede sig med det og forsøgte at holde fanen højt: Ingen omgang med klassefjenden.

Elvrådsarbejdet førte mig ind i Landsorganisationen af Elever, der var et barn af den demokratiske bevægelse, der var og forblev den vigtigste og bredeste del af 1968. Den endte med, at jeg blev landsformand for organisationen, og i den situation var jeg tvunget til at komme efter alt det, jeg havde forsømt i skolen. Jeg stavede og skrev som en hest, men da jeg for alvor fik brug for det, lærte jeg det hurtigt og blev endog i stand til at skrive skønskrift. Ikke med penneskraft, men med kuglepen.

Før denne formandstid, der faldt sammen med mit første år i gymnasiet, var jeg blevet samlet op i skolen af min engelsklærer i ottende klasse. Der var jeg havnet, fordi jeg kun havde opnået prædikatet måske egent til realskolen og derfor måtte til optagelsesprøve. Den bestod blandt andet i, at man efter diktat skulle skrive tres mere eller mindre vanskelige ord, og jeg havde – som sædvanlig – fyrre forket. Det blev altså ottende klasse og dermed udsigten til – hvis det gik højt – sukkerfabrikken. Som en af mine lærere var så venlig at fortælle min mor og far til et forældremøde på skolen, så kunne Erik, formodentlig, hvis han tog sig sammen, blive en nogenlunde habil håndværker. Mine forældre var respektfuldt mødt op i deres bedste tøj, og jeg husker, at jeg blev noget ærgerlig over, at den pågældende lærer ikke i den mindste kunne have kvitteret med en besked til min mor om, at en bankuddannelse ikke var helt udelukket.

Nævnte engelsklærer var den første underviser der fortalte mig, at jeg var god til noget. I dette tilfælde engelsk. Han opfordrede mig også til at søge om lov til at blive optaget i første real efter ottende klasse. Det var ensbetydende med, at jeg blev sat et år tilbage; men jeg bed skammen i mig. Jeg tog tredje real med, og ikke nok med det. Ved afslutningshøjtideligheden efter realeksamen, der blev afholdt i drengenes gymnastiksal, og hvor forældre og søskende var med, overraskede inspektøren med at kalde mig op til talerstolen og overrække mig årets flidspræmie i form af bogen: ”Den nøgne abe”, der var et stort hit dengang.

I de mange uddannelsesorganisationer, der så dagens lys i tresserne, foregik der en indædt kamp mellem demokrater og folk på den yderste venstrefløj. Demokraterne, hvor jeg størstedelen af tiden hørte til, selv om jeg var begyndt at flirte med Dansk Kommunistisk Ungdom, ville forhandle og dermed lade sig integrere i det borgerlige system. De revolutionære ville, hvis man skulle tro på deres tale, omstyrte den borgerlige stat gennem revolution. De sidste blev aldrig de fleste, men de råbte højt og skabte forargelse, og endelig fik de i halvfjerdserne følgeskab af terrorister i form af Bader

Meinhof Gruppen og Brigada Rossa, der ikke bare i ord, men også i handling indledte en blodig kamp mod ”klassefjenden.”

Rejsen til Indien

Efter gymnasiet rejste jeg med tre gymnasiekammerater til Indien i et gammelt folkevognrugbrød. Det tilhørte Troels, der var initiativtager til turen, og den eneste af os, der havde hang til østens mystik og derfor faktisk havde tænkt over, hvad han begav sig ud i. Vi andre hang bare på for eventyrets skyld. For at det hele ikke bare skulle gå op i indiske vismænd, meditation og yoga, fik vi dog udvirket, at første del af rejsen skulle gå gennem Sovjetunionen.

Vi mødte aldrig de vismænd, der alene ved tankens kraft skulle være i stand til at løfte sig selv fra jorden, og som Troels ville besøge, men vi mødte stor skønhed, venlighed og åndelighed på trods af den udbredte fattigdom og elendighed. Noget af det mest forstemmende var mødet med de vestlige hippier, der var havnet herude og som tjente til dagen og vejen ved at sælge blod, tigge penge af forældrene til det daglige forbrug af hash og det, der var meget værre.

Musikken

Hendrix, Stones, Pink Floyd, Santana, Ten Years After, ja selv det velfriserede Beatles – you name them spillede en meget stor rolle i mit unge liv. Jeg havde aldrig hørt noget lignende. Det var en åbenbaring, hver gang, der kom en ny gruppe, eller et nyt nummer på gaden. Det var brud med konventioner, oprør mod autoriteter, friheds-trang, ægthed og spontanitet på en gang, og det gik helt ind i kroppen. Kulturkonserveres og kommunistiske kommissærers frygt for, at negermusik, der var deres betegnelse for jazz, og rockmusikken ville fordærve de unge, var berettiget. Musikken slog nemlig hul i underbevidsthedens mur af fortrængninger, hvorigennem de unge kunne skimte et andet liv, end det, de trods oprør og protester, måtte slå sig til tåls med i hverdagen, der jo var og forblev borgerlig, kapitalistisk, og forbrugerristisk.

Universitetet

Jeg startede på universitetet i halvfjerdsere, og der var marxismen og den såkaldte fagkritik på dagsordenen. Det gode ved det var, at det gav mange af os et mål med tilværelsen. Blev vi spurgt om, hvad vi ville bruge vores uddannelse til, lød det prompte: Til at lave samfundet om! Vi skulle ikke reparere på alle de skader, som kapitalismen påførte menneskene, men fjerne ondet med ondets rod. Kommunistiske Studenter, der var underlagt Danmarks Kommunistiske Parti og dermed på en måde også Moskva, flirtede jeg med i nogen tid, og det endte faktisk med, at jeg lod mig opstille til et byrådsvalg for kommunisterne på Vestfyn. Alt dette skete uden jeg nogensinde løste medlemskort til partiet, og da man ville have mig til at sælge Land og Folk i min fødeby og jeg nægtede – jeg kunne ikke selv holde den ud – skiltes vore veje. På det tidspunkt have jeg allerede besøgt arbejderstaten Sovjetunionen og i hvert fald følelsesmæssigt forstået, at det ikke var noget for mig. Intellektuelt fastholdt jeg den i lang tid som et alternativ eller i det mindste som en nyttig modpol til USA, der jo førte krig i Vietnam, og som jo, det var vi mange der mente dengang, blev styret af kapitalinteresser i form af det militærindustrielle kompleks og ikke af politikere.

Universitetet

I halvfjerdsere lød der stadig store brag fra ungdomsoprøret på universitetet. Et af dem var udløberen af det såkaldt kritiske universitet. De faste læreres og professors undervisning blev med få undtagelser anset for at være borgerlig og dermed stort set værdiløs. I stedet flokkedes vi om de progressive undervisningsassistenter, der knap nok selv var færdige, hvis faglige status undertiden ikke var særlig høj, men de kunne deres Marx og den revolutionære teori, og det var det vigtigste. De havde i sagens natur selv den klassiske universitetsuddannelse og dermed var redskaberne og dannelsen således nogenlunde på plads. Den blev vi imidlertid i stort omfang sparet for, og det kom til at koste rigtig mange af os dyrt. Hvad det gik ud på, gik først rigtigt op for mig, da jeg på pædagogikum fik besked på at undervise i Pontoppidans forfatterskab i en tredje G klasse. På Bifagsstudiet havde vi, så vidt jeg huskede, læst en enkelt novelle af nævnte forfatter. Resten var marxistisk teori og fortolkningsmodeller. Det var i de år, der udkom et stort værk på Århus universitet om marxistisk kritik af tegneseriebladet Anders And og Co.

Det kritiske universitet udgjordes i øvrigt af en lang række studiekredse, hvor de studerende selv tog initiativet til at undervise hinanden. I tilspidsede situationer organiserede de studerende talekor, der skaffede sig adgang til de auditorier, hvor såkaldt reaktionære professorer forelæste, og afbrød deres undervisning.

I løbet af halvfjerdserne skærpedes polariseringen på venstrefløjen, og efterhånden som de mest radikale fik overtaget – fortrinsvis fordi de talte højt og længe, ikke fordi de var de fleste – skrumpede venstrefløjen ind. Og den blev et endnu mindre mindretal, end den i virkeligheden altid havde været.

Det store flertal af studerende forblev under al balladen i virkeligheden temmelig autoritetstro og passede deres studier.

Civilisationskritikken

På venstrefløjen udvikledes i løbet af tresserne og halvfjerdserne den såkaldte civilisationskritik, der hentede inspiration hos freudomarxisterne og Frankfurterskolen, der blomstrede i trediverne og i fyrrene. Jeg blev grebet af Herbert Marcuses maleriske beskrivelse af forskellen på den før-kapitalistiske tilværelse og den kapitalistiske. Kærlighedsscenen udspillede sig i første tilfælde under egetræet i en underkøn park. Denne sanserige oplevelse var under kapitalismen blevet reduceret til et hurtigt knald på bagsædet af en Folkevogn på en rasteplads et eller andet sted midt i Ruhr distriktet.

Det lange 1968

Dette grundlæggende ubehag ved den kapitalistiske, dybt fremmedgørende virkelighed er sammen med det antiautoritære det, der er blevet hængende længst hos mig fra oprørets dage. Det sidste sætter jeg stadig stor pris på og mener, at det faktisk er den vigtigste landevinding fra den tid. Indtil for ikke så længe siden, ville jeg også have skrevet under på, at civilisationskritikken var vigtig og positiv, men jeg er ikke længere så sikker. I en vis forstand udnævnte den nemlig sine indviede til en form for vismænd, der i modsætning til folk flest kunne se gennem kapitalismens troldspejl og ane en bedre verden på den anden side. Og ikke nok med det. Han havde både pligt og ret til at føre de døve og blinde derhen. En rolle, der gav studierne mening og var god

for selvfølelsen, men dybest set jo også indbildsk og latterlig. En rolle, der desuden, hvis den blev levet helt ud, var ensbetydende med ensomhed og rodløshed. For de fleste af os var der dog heldigvis blot tale om en form for arbejdstøj, som vi kunne hænge på en bøjle i skabet, når vi forlod universitetet. Ikke desto mindre er det måske i alt for høj grad det perspektiv, jeg har lagt ned over fortællingen om mit 1968. Det vil jeg tænke over i den kommende tid.

Har kvinder en historie?

Om bølgegang i historie-

forskningen¹

Af Seniorforsker Lone Kølle Martinsen, AU

Har kvinder en historie? I store dele af menneskehedens historie har svaret på dét spørgsmål været et stort og rungende nej. Kvinder har ikke været beslutningstagere til noget som helst, ej heller har de frembragt store videnskabelige landvindinger. Endelig har det været en udbredt opfattelse, at kvinder ikke er lige så intelligente som mænd. Som den tyske nervelæge Paul Julius Möbius skrev i bogen *Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes* i 1900, så havde kvinder et svagt sind: *das, was zwischen Blödsinn und normalem Verhalten liegt.*² Kvinder kunne føde børn og lave mad, aktiviteter der ikke blev anset for at være drivkraft i historien. Ergo har kvinder ikke haft en historie, på samme måde som de i store dele af historien ikke har haft rettigheder af nogen art, endside har fundet vej til hverken ministertage eller forskningskontorer. Historieskrivningen har fokuseret på det, der med et sigende begreb er blevet kaldt ”de store hvide mænds historie”. Konger, generaler, statsministre og videnskabsmænds historie har været omdrejningspunktet i historieskrivningen, med fokus på krige, forfatninger og alliancer, kort sagt den traditionelle politiske historie.

Sådan er det heldigvis ikke mere, og årsagen hertil skal blandt andet findes i de ”bølger” (sådan er udviklingen i den kønshistoriske og feministiske forskning blevet

¹ I sine eksempler bygger teksten i store træk på forskellige kapitler i bogen *Venus, Lucie og Margrethe: Kvindehistorie i kultur, religion og politik*, der er redigeret af Sissel Bjerrum Fossat og undertegnede. Bogen forventes at udkomme på Syddansk Universitetsforlag i år. Tak til Rubicons redaktion for at bede mig skrive til bladet.

² Möbius, Paul Julius: *Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes* (Verlag von Carl Maghold 1900)

kaldt)³ som med forskellige mellemrum har manifesteret sig i historieskrivningen. I det følgende vil jeg beskrive disse ”bølger” i den feministiske, historiske kontekst. Det sker i tæt sammenhæng med den politiske historie, da historieskrivningen om kvinder og køn ikke kan skrives frugtbart uden skelen til en politisk og aktuel dagsorden, de betinger gensidigt hinanden. Det er ganske vist kendetegnende for al historieskrivning, men af flere årsager er kønshistorien ombejlet netop i dette perspektiv; det vender jeg tilbage til. Den her formidlede tekst er langt fra udtømmende. For det første bærer den præg af egne arbejder og forskningsinteresser inden for feltet, og for det andet løber den (jeg) nu og da ud af en tangent, som jeg plejede at sige når jeg underviste. Så nu er læseren advaret.

Den første bølge: 1848-1920

Opfattelsen af kvinder, deres plads og betydning i samfundet skiftede ganske langsomt fra midten af 1800-tallet i den vestlige verden. Ikke hos historieskriverne, men hos aktørerne selv. Nogle kvinder, men også nogle mænd, begyndte at spørge sig selv, hvordan det kunne være, at kvinder skulle stilles ringere end deres mandlige artsfæller? Udviklingen tog fart i forbindelse med den generelle demokratisering i 1800-tallet, hvor magthaverne i de europæiske stater indoptog flere og flere mænd i den demokratiske proces – ikke fordi de havde lyst, mennesket afgiver ikke frivilligt sine magtbastioner, men fordi presset på de enevældige konger blev større og større overalt i Europa, igangsat af begivenhederne i Frankrig i 1789. Også i Danmark måtte den gamle enevældige Kong Frederik 6 modvilligt give indrømmelser, og de danske stænderforsamlinger blev en realitet i 1833. Nationalstatens opkomst betød, at spørgsmål om samfundets rettigheder og pligter blev aktualiseret, og det havde i de nordiske lande en lang række sammenfald.⁴ Frem mod 1849 og Grundlovens indførelse, men især efter 1850 var der, i en ganske kort periode, et lille vindue på klem, hvor også kvinders rettigheder blev diskuteret, også i Rigsdagen, hvad blandt andet

³ Se Drude Dahlerup for en diskussion og udredning af den danske kvindebevægelses tre bølger i bogen (bøgerne, der er fire bind) *Rødstrømperne: Den danske kvindebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslagskraft*, bind I (København: Gyldendal 1998), s. 122 ff.

⁴ Blom, Ida: ”Hva er en borger? Nasjon, borgerskab og mobilisering i Norden,” (norsk) *Historisk tidsskrift*, vol. 04, bind 92, 2013, s. 513-526.

Jytte Larsen har undersøgt.⁵ Larsen bidrag er derfor en tilbageskrivning af den danske kvindehistorie, der traditionelt har taget sin begyndelse med Dansk Kvindesamfunds etablering i 1871, men Larsen viser, hvordan forfatningskampen og kampen for ligestilling var to sider af samme sag. Larsens kronologi begynder derfor i 1845. Når det kunne komme på tale, så skete det ud fra tidens begreber om nation og folk, hvor kvinder indtog en særlig og central plads ved siden af mænd, som eksempelvis retorikken om ”Mor Danmark” vidner om, hvilket var gængs praksis i alle europæiske lande.⁶ Fra fortællingen om kvinder som centrale aktører i både folk og nation, var der ikke langt til at stille spørgsmålet om kvinders politiske og juridiske rettigheder. Et eksempel på det, er den unge kvinde Mathilde Fibigers (1830-1872) historie. Fibiger udgav ved juletid 1850, altså ganske kort tid efter juni grundlovens implementering, en lille såkaldt brevroman, der handler om den fiktive Clara Raphael, og hendes oplevelser af, og refleksioner omkring, forholdet mellem mand, kvinde og fædreland.⁷ I kølvandet på treårskrigen i 1848-49, og den generelle mobilisering af fædrelandet, følte Clara sorg over, at hun ingen mand var, og undrede sig over, hvorfor kvinden skulle agtes ringere end manden: *For første Gang i mit Liv føler jeg Sorg over, at jeg ingen Mand er. Hvor fattigt og indholdsløst er ikke vort Liv imod deres? Er det med rette at de halve Mennesker ere udelukkede fra al Aandelig Beskjæftigelse*⁸

⁵ Larsen, Jytte: *Også andre hensyn: Dansk Ligestillingshistorie 1845-1915, bind I* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2010).

⁶ Adriansen, Inge: *Nationale symboler i det danske rige 1830-2000* (København: Museum Tusulanum 2003), s. 443 ff.

⁷ Fibiger, Mathilde: *Clara Raphael. Minona*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København: Borgen 1994.

⁸ Fibiger, s. 28.

Mathilde Fibiger vovede som kun 20-årig at udfordre de bestående kønskonventioner, da hun udgav sin lille roman om Clara Raphael i 1850.

Fibigers roman vakte en stor skandale i det københavnske borgerskab. Som en af få bakkede Grundtvig op om Fibigers sag. Han mente, at hendes ønske om emancipation var i overensstemmelse med den nationale sag. Han og hustruen Marie Toft, tilbød hende logi i deres hjem på godset Rønnebæksholm, og de opmuntrede Fibiger til at fortsætte sin kamp. Grundtvig skrev også et digt til Clara Raphael, hvor han opfordrede hende til at tænde bavnene og kæmpe for sin sag. Grundtvig var optaget af kvinder hele sit liv, og få andre temaer har større plads i hans enorme forfatterskab end netop det. Den historiske udforskning af Grundtvigs rolle for kvindespørgsmål har ikke været synderlig stor, dér hvor udforskningen er størst er i den teologiske litteratur, hvor den til gengæld er ret omfattende, men snævert indenfor det kristne betydningskompleks. Grundtvig opfattede mænd og kvinder som ligeværdige, men samtidig forskellige, hvilket dog var gængs praksis i 1800-tallet. Grundtvig var om nogen en ”stor hvid mand”, han var en patriark der ville side for bordenden, og det har skygget for den

betydning, som Grundtvig har haft for kvindebegrebets udvikling, mener jeg. Med udgangspunkt i mytologien knæsatte Grundtvig, men også andre romantiker, et slagkraftigt narrativ om en nordisk fortid, hvor kvinden havde været højt agtet som både valkyrie og skjoldmø, karakterer der vrimler til hobe i 1800-tallets romantiske poesi: [...] *det karakteristiske Træk, at ligesom Nordboen udmærker sig ved sin dybe Agtelse for Qvinden, saa synes denne Agtelse paa en i Øine faldende Maade at have afpræget sig i hans Fabellære.* Tillige spillede følelser en central rolle for opfattelsen af det kvindelige og det mandlige hos Grundtvig. Kvinden var ifølge Grundtvig et følelsesvæsen, intuitiv, varm og kærlig, og dermed tættere på naturen og Gud. Disse egenskaber hylkede han som vigtige egenskaber, ikke mindst i den nationale proces, hvor kvinden blev symbolet på moder-nationen, således som det ofte er beskrevet, jf. ovenfor. En nok så vigtig iagttagelse er i denne forbindelse, at der til *kvinde* knyttede sig et meget nært beslægtet begreb *kvindelighed*, og her trak Grundtvig blandt andet på Biblen som referenceramme. Det er inden for kirkehistorien relativt velunderbygget, hvor eksempelvis Helge Toldbergs arbejde kan fremhæves. I sit hyldestdigt til Maria i det berømte *Kvinde-Evangeliet*, slår Grundtvig an med reference til de egenskaber, han betragtede som særligt kvindelige:

*”I Herrens Huus er Varmen
Den dybe Kierlighed,
Som har i Kvinde-Barmen
Sit rette Arnested”* (Grundtvig 1842)

Grundtvig så netop *det mandlige* og *det kvindelige* som essentielle eller ideelle karakteristika, som kunne forefindes i det enkelte menneske uanset køn. Feminine og mandlige karaktertræk blev således ikke entydigt placeret hos manden (maskulin) eller kvinden (feminin). Grundtvigs opfattelse af det komplette menneske, var, at det både måtte indeholde mandlige og feminine træk. Det fandt han i digteren Inge-mann, som han betragtede som et paradisisk menneske, tæt på det guddommelige.

”Danmarks største Digterinde” blev Ingemann kaldt, eller ”Mand est du, men Digterinde”.⁹ Mathilde Fibiger delte Grundtvigs syn på relationen mellem mand og kvinde: *Mand, Kvinde, er intet Heelt for sig, men ved en aandelig Forening bliver hvert et Menneske i Ordets ædleste Forstand: Gud skabte Mennesket i sit Billede. Var det nu kun Kvindens Bestemmelse, at være Mændenes Husholdersker, eller et smukt Legetøi, hvormed de beskæftigede sig i ledige Timer, da vilde Menneskeslægten aldrig opnaae nogen Enhed. Men saaledes er det ikke!*¹⁰ Netop her kommer de så ofte anvendte begreber ”ligestillingsfeminisme” og ”forskelsfeminisme” til kort. For var Grundtvig og Fibiger forskelsfeminister når de betragtede mænd og kvinder som grundlæggende forskellige? Eller var de der imod ligestillingsfeminister, når de mente at alle mennesker kunne indeholde lige dele feminint og mandligt? Spørgsmålet er absurd, og giver ingen mening. Tvært imod peger det på, at alle historiske perioder må behandles ud fra deres egen præmisser. Vi må forsøge ikke at lægge vore dages opfattelser, begreber og forestillinger ned over fortiden.

I 1871 blev Dansk Kvindesamfund etableret af ægteparret Fredrik og Mathilde Bajer, der var stærkt inspireret af grundtvigianismen og forestillingen om den frie nordiske kvinde. Det første, ganske vist moderate, krav om kvindelig stemmeret, stillede Bajer i Folketinget i 1886, og frem til 1915 begyndte en aktiv kamp for kvinders konkrete politiske og juridiske rettigheder. Det er en ofte fortalt historie. Af nyere bidrag kan peges på bogen ”Før og efter stemmeretten 1915-2015”, hvor en række forskere giver eksempler på problemstillinger, der fulgte før og efter 1915.¹¹ I et følelseshistorisk perspektiv har Cecilie Bjerre undersøgt, hvordan kvinder øjensynligt blev fundet særligt egnede til forsorgsarbejde.¹² Bjerre viser, hvordan det danske borgerskabs kvinder i starten af 1900-tallet var instrumentelle for arbejdet med eksempelvis anbragte børn. Det var et område, hvor kvinder trods deres manglende politiske indflydelse og repræsentation alligevel kunne handle som aktører i hverdagens politik. I den

⁹ Martinsen, Lone Kølle: ”Danmarks største Digterinde. Skitse til en vurdering af Grundtvig og Ingemann i et køns- og følelseshistorisk perspektiv,” Baunvig, Katrine Frøkjær & Schelde, Michael (red.): *Det gode det onde. Om Grundtvigianister og Brandtner* (København: Eksistensen 2017).

¹⁰ Fibiger, s. 50.

¹¹ Borchorst, Anette & Dahlerup, Drude: *Før og efter stemmeretten 1915-2015. Køn, demokrati og velfærd* (Frudlund 2015).

¹² Bjerre, Cecilie: ”Drevet af kærlighed: Kvinder i børneforsorgen i Danmark i starten af 1900-tallet,” i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

forstand var de med til at forme et socialpolitisk felt, og sidenhen er kvindernes indflydelse i den praktiske etablering af den danske velfærdsstat blevet et emne, der særligt i 1990'erne optog mange danske kvindelige historikere.¹³

I næste afsnit rider vi med på den anden bølge, men det betyder ikke, at der ikke mellem 1920 og 1960 blev diskuteret kønspolitiske spørgsmål. Spørgsmålet om kønnes ligestilling dukkede for eksempel op i forbindelse med afstemningen om Tronfølgeoven d. 28. maj 1953, hvor danskerne skulle stemme om, hvorvidt den dengang 13-årige prinsesse Margrethe kunne efterfølge sin far på tronen.¹⁴ Bølgerne gik højt i dagbladet *Politiken*, for kunne en kvinde virkelig blive konge? Det skulle vise sig, at det kunne hun, og da Margrete i 1972 trådte ud på Christiansborgs Slots balkon, og lod sig hylde af sin befolkning, trådte hun tillige ind i fortællingen om 1970'erne som kvindefrigørelsens årti. Dronning Margrete er blevet opfattet som et glimrende eksempel på kvindefrigørelse og ligestilling, og det i en tid, hvor kvindekampen var på sit højeste. Den royale historie har uden tvivl styrket fortællingen om det moderne Danmark, nu med en kvinde som monark – som når en overskrift i en historiebog lyder: 'Margrethe og de andre: Kvinderne på banen i 70'erne'.¹⁵

Den anden bølge: 1960-1990

Den største bølge i den kønshistoriske forskning fandt uden tvivl sted med den anden bølge. Snarere end en bølge, var der dog her tale om en tsunami, der til den dag

¹³ Karin Lützen: *Byen tæmmes, kernefamilie, sociale reformer og velgørelse i 1800-tallets København* (Hans Reitzel, 1998); Anne Løkke: 'Børnereddere. Den private filantropi og behandlinger af kriminelle og forsømte børn i Danmark omkring år 1900', *Historisk Tidsskrift* 6 (1991): s. 92; Hanne Rimmen Nielsen: 'Socialpolitiske karrierer. Kvindelige pionerer i socialt og kommunalpolitisk arbejde 1888-1933', *Arbejderhistorie*, nr. 4 (1996): s. 93–107; Hilda Rømer Christensen: 'Kvindeorganisationer, magt og velfærdsstat', i Klaus Petersen (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat*, (Syddansk Universitetsforlag, 2003), s. 125–36; Birgitta Jordansson og Tinne Vammen, (red.): *Charitable Women – Philanthropic Welfare 1780-1930, a Nordic and Interdisciplinary Anthology*, Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 213 (Odense: Odense University Press 1998). Tolkningen har dog været omstridt og til debat, hvor fx Søren Kolstrup har anfægtet, at kvinder skulle have spillet nogen nævneværdig rolle i velfærdsstatens etablering, se fx diskussionen mellem Kolstrup og Hilda Rømer Christensen i *Kvinder, Køn & Forskning* nr. 4, 1999.

¹⁴ Fredenslund, Mie Ingemann: "Da Danmark valgte Margrethe: Ligestilling og køn i *Politikens* debat om tronfølgeovsændringen, 1953," i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

¹⁵ Gregers Dirckinck Holmfeld: *Den ny Danmarkskrønike: Hårde tider forude*, bind 1 (København: Gyldendals Bogklubber 1997), s. 10.

i dag afsætter sig store spor i både lovgivning, indstilling til, og opfattelse af, hvad kvinder kan, og hvad de i et historisk perspektiv har bidraget med. Nu blev interessen for kvinder og deres historie også institutionaliseret, og som *historisk disciplin* blev kvindehistorie først sat på dagsordenen i USA – som med så mange andre emner. I 1969 blev “The Coordinating Committee on Women in the Historical Profession” oprettet. Formålet havde flere aspekter. Dels skulle komiteen rekruttere flere kvindelige studerende til historiefaget, dels skulle forskningen i kvinders historie styrkes. Disse to dagsordener blev set som uadskillelige. Med afsæt i det amerikanske forbillede blev Center for Kvindestudier etableret på Odense Universitet i 1992, og også i Danmark var der en snæver sammenhæng mellem den akademiske interesse i at udforske kvinder på forskellig vis og den feministiske dagsorden. Kort sagt, så var de kvinder, der i 1970’erne forskede i kvinders historie, langt hen ad vejen også politisk aktive. Objektet var subjektet selv, om man vil. Professor emerita ved Center for Kønsforskning i København, Bente Rosenbeck (1948-), er et godt eksempel på en aktør, der har været involveret i både kvindekamp og kvindeforskning, og som tillige har reflekteret over sammenhængen. Rosenbeck fortæller: ”Vi havde efter min vurdering ikke haft en kvindeforskning, hvis der ikke havde været en aktivistisk kvindebevægelse. Og jeg er helt sikker på, at jeg ikke var blevet forsker uden denne baggrund.”¹⁶ Her kan man passende stille spørgsmålet, hvad kønnet så betyder for forskningen, for de spørgsmål, der stilles, og for de problemstillinger, der anses som vigtige? Ifølge Rosenbeck har videnskaben nemlig køn, og det er ikke ligegyldigt, om en mand eller en kvinde er forskningens ophav.¹⁷ Forskning bedrives ikke uafhængigt af forskerens subjekt, og derfor er det nærliggende at forestille sig, at kønnets erfaringer spiller en rolle for forskningsinteressen – og for, om man overhovedet vælger at blive forsker.¹⁸ Kvinde-erfaringer og kvinders forskningsinteresser er samspillende faktorer for kvindelige forskeres situation på universitetet, og har derfor haft den kedelige betegnelse ’research-is-me-search’ klistret til sig, altså at man studerer de mennesker man ligner, eller ønsker at ligne, hvilket således skulle skygge for den videnskabelige erkendelse

¹⁶ Forskningsgruppen Køn, krop og hverdagsliv: *Er der spor? Feminisme, aktivisme og kønsforskning gennem et halvt århundrede* (Frederiksberg: Frydenlund Academic 2012), s. 24-25.

¹⁷ Bente Rosenbeck: *Har videnskaben køn?* (København: Museum Tusulanum 2015).

¹⁸ Uddannelses- og Forskningsministeriet: *Kvinder i forskning – Alle talenter i spil* (København: Februar 2015).

og indsats – i øvrigt en af gisningerne omkring, hvorfor Drude Dahlerups store værk om rødstrømperne blev afvist som disputats ved Aarhus Universitet i 1998.¹⁹ Imidlertid har al forskning et ophav, og den tætte forbindelse mellem det objekt der studeres, og subjektet der studerer, har i mange sammenhænge været snæver. Tænk eksempelvis på den tætte forbindelse mellem studiet af den politiske historie, og politikerne selv. Eksempler herpå er talrige, lige fra Saxos Danmarkskrønike til den radikale politiker Peter Munchs undervisningsbøger om Europas politiske udvikling. ”Study the historian before you begin to study the fact”, som det blev formuleret af den britiske historiker E.H. Carr tilbage i 1961 i bogen *What is History?*²⁰

Forskningen i kvinders historie rettede sig i 1970’erne mod alle aspekter af kvindeliv. Fra den enkelte kvindes historie til større og mere systematiske undersøgelser af kvindeliv gennem tiden. Inspirationen fra USA var stor, men i en dansk kontekst blev det især Simone de Beauvoirs bog, *Det andet køn*, der blev dagsordensættende for den danske kvindebevægelse, da den blev oversat til dansk i 1965, 16 år efter dens franske publicering.²¹ *Man fødes ikke som kvinde men bliver det*, var de berømte ord, og nu blev der taget et gevaldigt opgør med den hidtidige forestilling om, at mænd og kvinder grundlæggende var forskellige. Nu ville kvinder selv sidde for bordenden, og det ultimative symbol på kvinders friheds-, ligheds- og oprørstrang udkrystalliseredes i den feministiske klassiker over alle, Erica Jongs roman ’Luft under vingerne’, hvor hovedpersonen Isadora har kurs mod Wien, psykoanalysens hjemsted, og i bogen location for en stor psykoanalytisk konference. Allerede i de første linjer af den feministiske klassiker udfordres Sigmund Freud: ”Der var 117 psykoanalytikere om bord i Pam Am-flyet til Wien, og jeg var blevet behandlet af i hvert fald seks af dem. Og havde giftet mig med den syvende”.²² Jong gør nar ad Freuds ideer om penismisundelse, og tanken om, at ikke også kvinder kan agere seksuelt aggressivt, således som man i århundreder havde ment, afvises. Begrebet ”The Zipless Fuck” (det gnidningsløse knald) er i dag gået over i historien. Adgangen til p-piller og fri abort udløste en seksuel revolution af dimensioner og blev 1970’er feminismens måske største landvinding.

¹⁹ <https://www.information.dk/2007/07/diskvalificeret>

²⁰ Edward H. Carr: *What is History* (Cambridge: Cambridge University Press 1961), s. 17.

²¹ Juncker, Clara: ”Problemet uden navn: Den nye kvindebevægelse i 1960’erne og 70’erne,” i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

²² Erica Jong: *Luft under Vingerne* oversat af Anne Marie Bjerg (København: Gyldendal 2012, 6. udgave), s. 17.

Kvinder blev frygtløse, de kunne nu klare sig uden mænd, de etablerede kvindelejre, hvor mænd ikke måtte komme, de eksperimenterede med alternative livsformer, og vendte kernefamilien ryggen. Det monogame forhold blev betragtet som gammeldags og ude af trit med en moderne verden, det var et levn fra borgerlighedens tidsalder. Langt hen ad vejen blev der også taget et opgør med den biologiske familie, den var bedst i glas og ramme, og man valgte nye familier til. Kollektivet Maos Lyst i Hellerup tog eksempelvis fællesnavnet Kløvedal, efter den dal i Ringenes Herre, hvor elverne bor.

Vi skal dog passe på, ikke at betragte 70'erne som dén periode, hvor lighedstanken i yderste potens dukkede op. Så lineært foregår historien ikke, det ved vi. I 1920'ernes Berlin var der eksempelvis en kort periode, hvor den androgyne stil og et maskulint kvindeideal dukkede op på arenaen. *Die Neue Frau*, blev hun kaldt.²³ Mest kendt er Marlene Dietrich, der med Marlene-hosen, en smøg dinglede i mundvigen og cool attitude, satte en ny agenda for, hvordan kvinder kunne og burde se ud. Den androgyne *gender-bender* tendens bredte sig, ikke mindst til forsiden af tysk Vogue, hvor det nu ikoniske motiv af en slank og fladbarmet kvinde silhuet spejler sig i Empire State Building. Lægen Magnus Hirschfeld udgjorde med afsæt i sit *Institut für Sexualwissenschaft* et centrum for debatten om homo- og transseksualitet. Han arbejdede blandt andet for fjernelse af straffen for sex mellem to mænd og videreudviklede begrebet *det tredje køn*, der var et mellemstadium mellem det maskuline og det feminine, og udgav i 1914 bogen *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes*.²⁴ Det var i øvrigt på Hirschfelds klinik i Dresden, at den danske Lily Elbe /Einar Wegener fik foretaget verdens første kønsskifteoperation. Historien er visualiseret i filmen *Den danske pige* fra 2015.

²³ Andersen, Julie: "Den nye kvinde: Kvindeidealer i tysk Vogue i 1920'erne," i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

²⁴ Magnus Hirschfeld, *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes*, (Berlin: Louis Marcus 1914).

Fra Einer til Lily i 1930. Man må ikke tro, at transkønnethed først er opstået med feminismens 3. bølge.

Dette lille, progressive vindue i Tyskland, blev hurtigt smækket i. Efterhånden som det nazistiske styre overtog alle facetter af samfundslivet, og placerede den konservative og husmoderlige kvinde som ideal døde de progressive tanker og den ny kvinde imidlertid ud, herunder alle tanker om et ikke-binært køn.

Vil alle kvinder det samme?

Parallelt med den gryende kvindeforskning i 1960'erne, var der fra politisk hold stor fokus på kvinders stilling som ligeværdige medborgere i samfundslivet. I Danmark nedsatte regeringen Jens Otto Krag fra 1960 den store Kvindekommission efter pres fra blandt andet socialdemokratiske kvinder, og dermed var kvinders stilling i samfundet sat på den politiske dagsorden som netop et *politisk* anliggende, og ikke noget, som kvinder og mænd selv burde klare hjemme i privaten.²⁵ Socialdemokratiet har i et historisk perspektiv været det politiske parti, der har været tættest knyttet til

²⁵ Dahlerup, Drude: *Rødstrømperne: Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, bind 2 (København: Gyldendal 1998), s. 187

kvindebevægelsen, ikke fordi Rødstrømpebevægelsen lagde sig ind under partiets politik, de lå noget til venstre for liste A, men snarere fordi en række fremtrædende socialdemokratiske kvinder erkendte rødstrømpernes indflydelse, politikere, som Jytte Hilden, Jytte Andersen, Birthe Weiss, Helle Degn og Ritt Bjerregaard, kvinder der alle var politisk aktive i 70'erne, og som fik indflydelsesrige poster.²⁶ At denne tætte forbindelse er brudt, kom tydeligt til udtryk, da statsminister Helle Thorning Schmidt, trods løfter om det modsatte under valgkampen i 2011, alligevel ikke ville lovgive om øremærket barsel til mænd i 2013. Enhver socialdemokrat og feminist måtte uvægerligt føle sig skuffet. Til i dag er det omdiskuteret, hvor stor en rolle Rødstrømpebevægelsen havde på de politiske institutioner og de politiske partier.²⁷ Nye spændende studier bliver her ved med at dukke op, og i denne sammenhæng vil jeg nævne Mai Hostrup Brunses studie af kvinder i politik i Danmark efter 1945,²⁸ samt Aarhus historikeren Astrid Elkjær Sørensens kommende bog, "Pæne pigers oprør", der omhandler ligestillingsprojekter i de kvindedominerede fagforbund mellem 1985 og 2010.

At det private var politisk var en holdning, der gjorde sig gældende overalt i de vestlige lande. Danske delegationer, blandt andet med nogle af de førnævnte socialdemokratiske kvinder, deltog således i FN's internationale kvindekongresser, der blev iværksat fra 1975 i Mexico City, København (1980) og Nairobi (1985) og kina (1995).²⁹ Konkrete initiativer der opstod på baggrund af disse kongresser, var eksempelvis Dansk Ligestillingsråd og KVINFO (Køn, Viden, Information og Forskning). Der var en klar sammenhæng mellem deltagerne i den danske delegation til FN's kvindekongresser og de folketingsmedlemmer, der på tværs af partiskel fremsatte ligestillingspolitiske forslag i Folketinget, som Kjærsgaard skriver.

²⁶ Dahlerup, s. 205.

²⁷ Dahlerup, Drude: *Rødstrømperne: Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, bind 2 (København: Gyldendal 1998), s. 179.

²⁸ Mai Hostrup Brunse: *Are Sisters Doing It for Themselves? Kvinder og politik I Danmark efter 1945* (upubliceret ph.d.-afhandling, SDU 2016).

²⁹ Kjærsgaard, Kristine: "FN's kvindekongresser: Mulighedsstrukturer for kvinders ligestilling i Danmark, 1975-85," i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

Hillary Rodham Clinton deltog i 1995 på FN's fjerde kvindekongres i Kina. De kongresser, som i 1970'erne fik sat danske ligestillingsinitiativer på den danske dagsorden.

To af tidens mest omdiskuterede politiske spørgsmål, var spørgsmålene om fri abort og ligeløn. Sidstnævnte førte for første gang til åbenlyse uenigheder mellem fagbevægelse og rødstrømpebevægelse, hvor formandskvinden for Tobaksarbejderforbundet, Ella Jensen, i et interview med Birthe Weiss i Ekstra Bladet d. 6. juni 1970 mente, at rødstrømperne forpurrede forhandlingerne og debatterne om ligeløn med deres, i hendes øjne, aggressive retorik. "Hellerup-kællinger" kaldte Jensen rødstrømperne, og signalerede dermed, at blot fordi man var kvinde, havde man ikke nødvendigvis den samme dagsorden og de samme interesser. Der kunne være store sociale,

økonomiske og kulturelle forskel mellem kvinder, samt de midler, hvormed man kæmpe.³⁰ I debatten og historieskrivningen om dansk ligeløn er det her vigtigt at bemærke, at det var med Danmarks indtræden i EF i 1972, at lovgivningen på ligestillingsområdet rykkede sig mærkbart. Loven fra 4. februar 1976 om lige løn til mænd og kvinder, og loven om ligebehandling af mænd og kvinder i beskæftigelsesøjemed fra 19. april 1978, er begge love, der har rod i EF-lovgivningen.³¹ Den danske kvindebevægelse havde egentlig anbefalet at stemme nej til EF, fordi den mente, at de katolske lande ville modstille sig de frihedsrettigheder, som danske kvinder havde tilkæmpet sig gennem årtusinder. Siden vikingetiden skulle danske kvinder angiveligt have nydt en særlig status som frie og ligeværdige, *oppe i Norden har vi aldrig brugt kvinden som trædepude*, som feministen og politikeren Elin Appel fremførte,³² men faktum er, at det var i EF, i union med *sydens bløde, svage kvinde*,³³ at danske kvinder opnåede juridisk ligestilling på en lang række punkter.³⁴

Opsummerende om den anden bølge i relation til kvindehistorien, kan der sammenfattende siges, at dens fødsel som barn af den stærke og markante 1970'er-feminisme betød, at den på den ene side fik politisk bevågenhed og dermed midler i 1980'erne; på den anden side blev dette udgangspunkt senere en hæmsko i takt med, at universitetsmarxismen mistede sin ideologiske førerposition.³⁵ Koblingen mellem marxismen og kvindehistorien bevirkede med andre ord, at kvindehistorien mistede sin tiltrækningskraft i takt med, at den materialistiske historieskrivning tabte terræn.

³⁰ Det er en sjov iagttagelse, at hvis begrebet "Hellerup-kællinger" dengang dækkede over progressive rødstrømper, så synes samme begreb i dag snarere at spejle, hvad der også er blevet betegnet som "Spelt-segmentet", nemlig en gruppe af privilegerede kvinder, der særligt nord for København nu er begyndt at argumentere for kvindernes tilbagetog til kødgryder og barnepleje. Som bloggeren Anna Sophie Hermansen skrev i en kronik i *Berlingere: I 2100 Spelt, hvor jeg bor, er moderskabet en hyldest til selvopofrelse. Vi ammer, til vi segner, bager øko-boller, voldelsker vores barsel og jubler i mødregruppen, hvor vi diskuterer afføring og trends indenfor paisleyfarvede pyntepuder*".

³¹ Borchhorst, Anette: 1999

³² Appel, Elin: *Kvindens genmæle* (København: Branner og Korch 1941), s. 120-121.

³³ Grundtvig, NFS: Sagas kvad

³⁴ Herslund, Michael, Kjærsgaard, Kristine & Martinsen, Lone Kølle: "Grundtvig, folk og fællesskab: Fortællinger om Ef 1972-1979," i Fossat, Sissel Bjerrum, Glenthøj, Rasmus, Martinsen, Lone Kølle (red.): *Konfliktzonen Danmark: Stridende fortællinger om dansk historie* (København: Gads Forlag, under udgivelse 2018).

³⁵ I slutningen af 1990'erne kom det til et direkte opgør med 1970'ernes venstrefløjssakademikere, se Søren Nielsen-Man og Søren Hein Rasmussen: 'Om fortids venstrefløj', *Arbejderhistorie*, nr. 2, 2000, s. 53-61.

Den tredje bølge: 1990-2010

I løbet af 1990'erne og i 2000-årene fik kønshistorie momentum, både som faglig retning og som et greb eller et blik for kønnets betydning i historien, hvilket defineres som den tredje bølge i kønsforskningen. Center for *Kvindestudier* blev til Center for *Kønsstudier*. Kønshistorie bidrager i udgangspunktet til en forståelse af konstruktioner og opfattelser af begge køn, og mens kønshistorien opnåede stigende popularitet, blev kvindehistorien betragtet som lettere bedaget, som en særinteresse for en bestemt generation af kvinder i akademien.³⁶ Med Michel Foucault (1926-1984) som inspirationskilde knyttede det nye kønsblik sig derimod særligt til de postmoderne og poststrukturalistiske strømninger, hvor et teoretisk fokus på køn var fremherskende.³⁷ Den amerikanske filosof og kønsforsker Judith Butler (1956 -) og hendes ideer om køn, som hun har udviklet gennem flere år og i flere værker, hvoraf de mest citerede er *Gender Trouble* fra 1990 og *Bodies that matter* fra 1993.³⁸ Siden 1990'erne har betegnelsen 'queer' været anvendt som begreb for en analytisk retning, der radikalt historiserer vores måde at tænke køn på.³⁹ Opkomsten af queer teorier er især knyttet til Butlers navn og hendes ideer om konstruktionen af kønnet og de magtrelationer, der ligger bag. Det er Butlers hovedtese, at køns kategorier ikke er faste, essentielle størrelser.⁴⁰ Derimod betegner kønnet de identifikationer, vi performer efter et næsten rituelt mønster, der er kodet ind på ryggraden efter århundreders indprentning af heteroseksuelle diskurser. Butler mener, at vi alle sammen er født ind i et samfund, der i kraft af sin organisering og italesættelse af kønnet bestemmer hvilke muligheder, vi har i livet lige fra fødslen, hvor lægen identificerer kønnet med ordene 'Det blev en dreng'! Eller 'Det blev en pige'! At køn er *kulturelt* konstrueret har mange udtrykt før Butler, eksempelvis Simone de Beauvoir. Det nye ved Butlers ideer er, at hun ikke accepterer

³⁶ Karin Lützen og Annette K. Nielsen (red.): *På kant med historien: Studier i køn, videnskab og lidenskab. Festskrift tilegnet Bente Rosenbeck* (København: Museum Tusulanum 2008), s. 17.

³⁷ Judith Butler: *Gender Trouble* (New York: Routledge 1999, Tenth Anniversary edition).

³⁸ Judith Butler: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge 1990). Bogen udkom på dansk i 2010 med titlen: *Kønballade: Feminisme og subversionen af identitet*, oversat af T. Houborg (København: THP 2010); Judith Butler: *Bodies that matter: The discursive limits of 'sex'* (New York: Routledge 1993). En mere tilgængelig bog, der opsummerer Butlers tanker, findes i: Judith Butler: *Undoing Gender* (New York: Routledge 2004).

³⁹ En god oversigt findes i Sharon Marcus: 'Queer Theory for Everyone: A Review Essay,' *Signs*, vol. 31, no.1 (Autumn 2005), s. 191-218.

⁴⁰ Se eksempelvis dette klip fra You Tube, hvor Butler forklarer sin opfattelse af køn: <https://www.youtube.com/watch?v=Bo7o2LYATDc>

biologien som forudsætning for køn, men udelukkende interesserer sig for det *sociale* køn. Dermed sprænges den binære kønsforståelse, der har været dagsordensættende siden kønshistorien var ganske spæd. Selvom queer teori er et nyere fænomen, så kan queer tilgangen som teoretisk og metodisk greb fungere fint på tværs af kronologier, især hvis man undersøger, hvordan forskellige aktører *ikke* agerede efter en heteronormativ diskurs, men derimod opførte sig ”mærkeligt”. Et eksempel på det, er den danske kunstner Lucie Marie Ingemann, der var gift med digteren Ingemann, og de to levede i et ligeværdigt forhold, hvor begge respekterede den andens kunst.⁴¹ Lucie ville male, og hun havde sine egne meninger om både kultur og kunst, og det huede ikke mange af samtidens mænd. For samtiden fremstod Lucie som en forfærdelig malerinde med helt forkerte meninger. Lucie var ‘queer’ – eller formuleret med samtidens ord: ’Hun var en ejendommelig, ikke almindelig Dame.’⁴²

I en nordisk sammenhæng har især den amerikanske historiker Joan W. Scott (1941-) spillet en fremtrædende rolle.⁴³ Scotts ærinde er blandt andet at komme ud over kvindehistoriens begrænsede fokus på kvindelige erfaringer og bevæge sig ind i den politiske historie ved hjælp af studier i kønnet. For Scott skal det ikke blot handle om, hvordan politik konstruerer kønnet, men også om hvordan kønnet konstruerer politik, samfund og ikke mindst videnskab. Hendes artikel fra 1986, *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, der blev publiceret i verdens mest indflydelsesrige tidsskrift *The American Historical Review* (og taget op som debatskabende artikel i samme i 2008) blev i denne henseende set som dagsordensættende for den ny bølge af kønsstudier (og i øvrigt et godt sted at begynde sin kønshistoriske læsning, kære Rubicon læsere). Scott fulgte sin artikel op i 2010 hvor hun gentog spørgsmålet, *Gender: Still a Useful Category of Analysis?*, og hendes konklusion var:

“Whether or not gender continues to be a useful category of analysis – historical and otherwise – seems to me to rest not on the word itself, but on the critical uses we

⁴¹ Martinsen, Lone Kølle: ”Queer, kunst og kærlighed: Lucie Marie Ingemann,” i Fossat & Martinsen (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

⁴² Johan Laurits Balslew: ’Ingemann i Sorø,’ *Diakonissestiftelsens Almanak* (København 1925), u.s.

⁴³ Bente Rosenbeck: *Kroppens politik. Om køn, kultur og videnskab* (København: Museum Tusulanums Forlag 1992), s. 142-143.

continue to make of it. Too often, “gender” connotes a programmatic or methodological approach in which the meanings of “men” and “women” are taken as fixed; the point is to describe differing roles, not to interrogate them. I think gender continues to be useful only if it goes beyond that approach, if it is taken as an invitation to think critically about how the meanings of sexed bodies are produced in relation to one another, how these meanings are deployed and changed. The focus ought to be not on the roles assigned to women and men, but on the construction of sexual difference itself.”⁴⁴

Scott indflydelse fra Foucault, men også Koselleck, er mærkbar her, når hun fremhæver, hvordan det er skiftende kønsroller der må være i fokus for en given kønsforskning, og ikke en forudfattet mening om, hvad mand og kvinde er. Der er således ingen ”sandhed” om mænd og kvinder, kun historisk foranderlige samfund, der kan definere mænd og kvinder på tusinde forskellige måder. Et godt eksempel herpå er antikkens idealfremstillinger af den nøgne kvindekrop.⁴⁵ De værdisignaler, der er blevet tolket i sådanne fremstillinger, har influeret opfattelsen og fremstillingerne af kvindekroppen i senere europæisk kunst og kulturhistorie, hvilket receptionen af de antikke kvindestater Afrodite (græsk) og Venus (romersk) viser. Denne reception viser, at hvad vi forstår ved mandligt og kvindeligt er under konstant forandring, kan skifte lynhurtigt, og altid må forstås i konkret samspil med andre faktorer.

Den tredje bølge har for tiden fuld fart på over hele verden. Den berømte atletik stjerne fra 1970’erne, Bruce Jenner sprang ud som transseksuel i 2015, og optrådte i sexet lingerie på forsiden af *Vanity Fair*, mens den amerikanske skuespiller Laverne Cox fra TV-serien *Orange is the new Black*, til gengæld nappede forsiden på *The Times* med overskriften: *The Transgender Tipping Point: Americas Next Civil Rights Frontier*. Endelig talte *National Geographic* om *A Gender Revolution*. I Danmark blev transkønnethed taget af listen over psykiske sygdomme fra d. 1. januar 2017, og utallige forfatterskaber og historiske personer ”queeres” nu som det hedder, i stor stil.

⁴⁴ Scott, Joan W.: “Gender: Still a Useful Category of Analysis,” *Diogenes*, 2010, s. 10.

⁴⁵ Pedersen, Jane Hjarl: ”Venus fra Milo: Den nøgne krop i senere europæisk kunst og kulturhistorie,” i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

Den fjerde bølge (?): 2010-

Findes der en fjerde bølge feminisme? Både ja og nej. Det er lidt ligesom at stå inde på stranden og vente på at noget sker: En masse nye dagsordener og aktiviteter er i støbeskeen, men hvor stor bølgen bliver, og hvor den løber hen, er et åbent spørgsmål. Hvor de tre andre bølger har været knyttet tæt sammen med både en akademisk, politisk og videnskabelig dagsorden, fordi der trods alt har været et nogenlunde ens fokus, har den fjerde bølge opereret indenfor meget forskellige dagsordener, kommunikeret via kronikker, TV-optræden og især de sociale medier (Facebook, Instagram, twitter osv). Her kan man nok sætte feminisme og kønshistoriske temaer på dagsordenen, det er vigtigt og berettiget, men for mig at se, mangler der en mere politiserende og videnskabelig tilgang til det budskab, der søges formidlet. Det betyder selvfølgelig ikke, at repræsentanterne for disse forskellige grupper, som eksempelvis twerk-dronningen Louise Kjølsen og den tidligere konservative politiker Nikita Klæstrup, der kæmper for kvinders ret til at lade sig seksualisere og udstille på egne præmisser, ikke kan ændre og påvirke dagsordener (selvom jeg synes det er lidt svært, al den tid voksne kvinder sidder afklædte, omgivet af plysbamser og slikkepinde, men det er vist netop pointen), men så længe det bliver inden for rammerne af ganske få aktivister, har jeg svært ved at se, hvordan bevægelse kan kvalificere til at være meget mere end et lille, øh, plask. I mine øjne har #MeToo bevægelsen, der handler om seksuelle krænkelser og overgreb fra mænd, igangsat et langt større fokus på, og vil få mere betydning for (tror jeg) de subtile betydningsmønstre der er mellem mand og kvinde, og dermed overalt i vores samfund (fra filmbranche, til arbejdsplads, til nu-går-vi-en-tur-i Netto), og som vi er så indlejrede i, at vi kan have svært ved at se os selv som en del af disse mønstre. Egentlig er det i udgangspunktet forkert at karakterisere #MeToo som en bevægelse, for #MeToo begyndte som en offentliggørelse af få kvinders individuelle oplevelser af seksuelle krænkelser for mere end 10 år siden. Siden stod flere og flere kvinder frem, og særligt fra efteråret 2017, med afsløringen af den amerikanske filmproducer Harvey Weinsteins systematiske sexovergreb, er alle disse vidnesbyrd nu så mange og så vægtige, at de ikke kan siddes overhørig. Først her, med "opdagelsen" af et specifikt mønster omkring seksuelle krænkelser og overgreb på kvinder, fik #MeToo karakter af en bevægelse, simpelthen fordi alle de mange tusinde vidnesbyrd om krænkelse fra kvinder i hele verden, peger på en struktur. Netop disse strukturer vil vi

som historikere og samfundsforskere så gerne analysere og prøve at forstå, for hvad er det så, at disse strukturer fortæller os om de samfund vi lever i?

Min opfattelse af al denne bølgesnak er, at vi slet ikke er færdige med hverken den første, anden eller tredje bølge. Sagen er, mener jeg, at hastigheden af den kvindepolitiske dagsorden foregår i forskelligt tempo alt efter tid og sted. Her kunne man hælde Bielefeld sociologen Niklas Luhmanns systemteori på, men det vil jeg undlade, jeg kommer dog med et lille eksempel nedenfor.

Hvor skal vi hen, du?

Forskningen i køn, kvinder og mænd er pluralistisk og præget af diversitet som aldrig før, og der dukker hele tiden nye kønnede problemstillinger op. Endelig er indvandrerkvinder begyndt at deltage i kønsdebatten, og her vil vi på sigt opleve flere og flere historiske studier. Problemet er ofte, at vi mangler kilder til at belyse indvandrerkvinders historie i Danmark, men enkelte vidnesbyrd dukker nu og da op, ikke mindst via fiktionens form. Eksempelvis sætter den kurdisk fødte Sara Omar fokus på et gammelt, patriarkalsk og muslimsk trossamfund, og den måde, som piger i dette samfund vokser op i, den delvist selvbiografiske roman, *Dødevaskeren* fra 2018.⁴⁶ Man følger pigens fremskrevne opvækst i Kurdistan, til hun bliver indlagt på Skejby Sygehus i 2016 med svære skader på krop og sjæl. Æresdrab og vold hører til i visse dele af det muslimske miljø, og det er dette miljø som Omar ønsker at gøre opmærksom på via sin bog, som hun i øvrigt kalder et kampskrift.⁴⁷ Omar langer ud efter både højrefløjen og Dansk Folkeparti, som hun mener bør gå mere op i ligestilling og menneskerettigheder, fremfor om man spiser flæsketeg, mens venstrefløjen beskyldes for at være berøringsangst. *Dødevaskeren* har haft store omkostninger for Omar, der netop nu lever under politibeskyttelse døgnet rundt. Bogen har vundet flere hædersbevisninger, og betragtes som et først skridt i indvandrerkvinders ligestillingspolitiske historie – også selvom der er tale om en fiktiv roman. Det samme kan man i øvrigt sige om Matilde Fibigers roman, der i dag betegnes som Danmarkshistoriens første kvindepolitiske manifest, også selv om det var en fiktiv roman. Det er på den måde, at man kan tale om

⁴⁶ Omar, Sara: *Dødevaskeren* (Politikens forlag 2017).

⁴⁷<https://www.dr.dk/nyheder/kultur/sara-omar-har-skrevet-en-bog-om-aeresdrab-og-vold-mod-kvinder-jeg-haaber-den-vil>

bølgernes forskellige tidsligheder, som jeg nævnte ovenfor. En kønspolitisk dagsorden for en etnisk født dansk kvinde i Odense, er en ganske anden, end for hendes medstuderende, der måske lever i et konservativt muslimsk miljø, hvor hendes fremtid på forhånd er bestemt af en far, en patriark, der vil udstikke retningslinjerne for hendes fremtidige liv. Derfor har politiske partier overalt i verden også haft så svært ved at navigere i spørgsmålet om etnicitet og ligestilling, også i Danmark. For hvordan kan man navigere mellem etniske minoriteters rettigheder på den ene side, og så kvinders rettigheder, som opnået i moderne vestlige samfund?⁴⁸ Her viser bølgernes forskellige tidsligheder sig, og problemet er, at det er rigtig svært at ride på to bølger samtidig, om jeg så må sige.

I forsøget på at afdække muslimske kvinders historie i Danmark, kan man anvende andre vidnesbyrd end skriftlige kilder, eksempelvis materielle. I en undersøgelse af muslimske kvinders gravpladser, får Helle Lykke Nielsen gravet mange interessante iagttagelser frem.⁴⁹ Som Helle skriver: "Når muslimske kvinders gravsteder er interessante for en forståelse af dansk kvindehistorie, skyldes det, at de kan udsige noget om identitet og tilhørsforhold blandt den gruppe af indvandrerkvinder, der langsomt er vokset frem i Danmark de seneste 30-40 år. Muslimske indvandrerkvinder lever typisk en anonym tilværelse i Danmark, ikke blot fordi den historie, de bringer med sig, ofte er usynlig for majoriteten, men også fordi de i den offentlige diskurs primært gestaltet som en relativt ensartet gruppe med fokus på bestemte markører som tørklæder, arbejdsløshed og voldsramte ægteskaber. Muslimske kvinders gravsteder kan tjene til at nuancere dette billede, for gravsteder og kirkegårde er andet og mere end blot et sted, hvor samfundet skaffer sig af med jordiske rester af de døde; det er også en kulturel tekst om samfundet og de mennesker, der ligger begravet der." Der er således fra flere perspektiver fokus på indvandrerkvinders historie i Danmark.

Om kønshistorie er vigtigt, afhænger naturligvis af de øjne der ser. Men i forhold til eksempelvis sødmælkens kulturhistorie eller Cocker Spanielens ditto, vil jeg mene,

⁴⁸ Brunse, Mai Hostrup og Jønsson, Heidi Vad: "Socialdemokratiets progressive dilemma," i Borchorst og Dahlerup (2015), s. 189-212.

⁴⁹ Nielsen, Helle Lykke: "Stemmer fra graven: Muslimske kvinder på danske kirkegårde og begravelsespladser," i Bjerrum Fossat, Sissel og Martinsen, Lone Kølle (red.): *Venus, Lucie og Margrete: Kvindehistorie i kultur, religion og politik* (Syddansk Universitetsforlag 2018, under udgivelse).

at kønshistorien er vigtig fordi den forandrer liv. Det har alle tre bølger været eksempler på, det bliver den fjerde også, og derfor er det vigtigt at beskæftige sig med kønnet i historien. Jeg vil afslutningsvis tilføje, at kvindehistorie i mine øjne også stadig er et aktuelt felt, ikke mindst fordi, rigtig mange mennesker stadig identificerer sig som sådan. Alt det kan man læse mere om i den bog, som jeg sammen med Sissel Bjerrum Fossat har redigeret, og som udkommer på Syddansk Universitetsforlag i efteråret 2018, og som der her er givet eksempler fra.

Mellem gudsfrygt og trolddom

Hvad trolddomsforfølgelser fortæller om samfundsnormer

Af Rasmus Volf Pedersen, cand.mag. i historie og religionsstudier

Indledning

Tidlig moderne tid (ca. 1450-1750) var en periode, der bød på store forandringer i Europa. Fra sidste halvdel af 1500-tallet og frem til midten af 1600-tallet var det meste af kontinentet præget af et forholdsvis stort antal forfølgelser og henrettelser af troldfolk. Årsagerne til dette var mange, men både religiøse forandringer og sociale spændinger i perioden var årsager til dette.⁵⁰ Cirka 45.000 mennesker blev henrettet, fordi de blev fundet skyldige i at være troldfolk, hvilket svarer til at halvdelen af alle anklagede blev kendt skyldige.⁵¹ Også i Danmark blev troldfolk forfulgt og henrettet for at være troldfolk. De danske henrettelser fandt primært sted i perioden 1570-1630.⁵² Hvor der i de tyske områder blev henrettet omkring 25.000 personer, blev der i Danmark henrettet henimod 1.000, et væsentligt antal, befolkningens størrelse taget i betragtning.⁵³

Historiker Julian Goodare indleder sin bog *The European Witch-Hunt* (2016) således:

⁵⁰ Levack, Brian P. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. 4th ed. Routledge, 2016: 1-2.

⁵¹ Levack 2016: 20-21.

⁵² Behringer, Wolfgang. *Witches and Witch-Hunt. A Global History*. Polity Press, 2004: xiii.

⁵³ Behringer 2004: 150, Table 4.5.

”The witch-hunt was a shocking episode in history. Thousands of people all over Europe were deliberately tortured and killed by the authorities, in the name of religion and morality.”⁵⁴

Det var især den sidste bemærkning med religion og moral, der inspirerede mig til at skrive denne artikel. Henrettelserne er i sig selv ikke særligt interessante, hvis ikke vi forstår, hvorfor man henrettede folk for at være troldfolk, og hvorfor de fleste troldfolk, der blev henrettet i Europa, blev henrettet i perioden 1560-1630.⁵⁵ Hvis man henrettede troldfolk af religiøse og moralske årsager, så må det fortælle os noget om, hvilke religiøse og moralske regler og samfundsnormer, der var i tidlig moderne tid, og hvorfor og hvordan troldfolk havde forbrudt sig mod disse regler.

I denne artikel belyser jeg samfundsmoralen i tidlig moderne tid, og hvorfor man mente, at troldfolkene havde forbrudt sig mod samfundets regler. Min problemstilling er: Hvilke religiøse og moralske normer og regler forbrød troldfolk sig imod i 1500- og 1600-tallets Danmark?

Først giver jeg en beskrivelse af 1500- og 1600-tallets samfundsmoral. Man kan ikke forstå periodens opfattelser af troldfolk, hvis ikke man forstår periodens samfund og samfundsmoral. Jeg giver en generel beskrivelse af reformationens betydning for de nye sociale normer i Europa; der er nogle tendenser, der går igen i mange europæiske lande, herunder Danmark. Dernæst giver jeg eksempler på periodens opfattelser af trolddom, tro og moral. Kilderne er danske. De tjener til formål at give et indblik i, hvorfor man fra Danmarks religiøse og politiske elite opfattede trolddom som noget moralsk forkasteligt.

Gudsfrygtige stater og streng samfundsmoral

Under reformationens tidlige periode (årene 1520-1560) var der næsten ingen henrettelser af troldfolk. En forklaring på dette kan være, at der i denne periode var kamp mellem de forskellige kristne konfessioner i Europa, og det gjaldt om at blive allieret med de forskellige landes ledere. Protestanterne fik politisk magt i store dele

⁵⁴ Goodare, Julian. *The European Witch-Hunt*. Routledge, 2016: 1.

⁵⁵ Levack 2016: 184-191.

af Nordeuropa, navnlig Skandinavien, de nordtyske områder, Baltikum, England og Skotland. Områder i blandt andet Frankrig, Nederlandene, Tyskland og Schweiz var mere brogede, hvad angik det religiøse landskab, og dette førte til en række konflikter og kampe mellem de rivaliserende kristne grupper; de katolske lande henrettede kristne modstandere og *vice versa*. Forfølgelsen af troldfolk stod ikke øverst på prioriteringslisten, da man havde travlt med at forfølge religiøse modstandere.⁵⁶

I 1550'erne var de religiøse tilhørsforhold blevet nogenlunde stabiliserede i de forskellige lande, og de forskellige grupperinger indså, at de katolske områder nok forblev katolske, og at de lutherske og calvinistiske områder nok heller ikke lod sig omvende lige foreløbig. Nu skulle de forskellige landes ledere forsøge konsolidere deres magt og bevise, at netop deres land var det mest gudfrygtige. De forskellige konfessioner skulle lade deres tro udbrede blandt almindelige mennesker; Alt, der var ikke i overensstemmelse med den rette kristne lære, skulle ryddes af vejen.⁵⁷

Fromhed og synd

Rundt omkring i de europæiske lande opdagede myndighederne, at den brede befolkning nærmest ikke kendte til den "rigtige" kristendom, og at man blandt bønder og lignende ikke kendte til de ti bud, der lå til grund for den samfundsmoral, man ønskede at indføre. Folk var nærmest ugudelige. De reformerte myndigheder ville de forskellige ugudelige handlinger til livs. Blandt disse var trolddom.⁵⁸ De protestantiske kirkers gejstlige ville udrydde de populære "overtroiske" praksisser, som blev brugt rundt omkring, og man ville rense troen for alt uønskeligt, herunder folks brug af trolddom.⁵⁹

Både protestantiske og katolske reformister havde et øget fokus på fromhed og frelse. Alle mennesker skulle levet et korrekt moralsk liv, da de var ansvarlige for deres egen frelse. Folk skulle være gode, moralske kristne. Netop fordi der var så stort fokus på fromhed og frelse, så følte folk sig som syndere, hvis de ikke levede op til de strenge

⁵⁶ Goodare 2016: 158.

⁵⁷ Goodare 2016: 159.

⁵⁸ Goodare 2016: 166-170

⁵⁹ Levack 2016: 107-109.

samfundsnormer, der var i samfundet. Folk forsøgte at overføre deres skyld til andre, så de på den måde selv følte sig mindre skyldige i ikke at have overholdt samfundets regler – eksempelvis troldfolk.⁶⁰ Luther og de øvrige reformatorer ønskede at reintrodere bibelske normer for opførsel.⁶¹

Hvis en person eller familie var udsat for en ulykke (eksempelvis at en ko var død, gården var brændt ned, eller øllet var blevet dårligt), så var der flere forklaringsmuligheder: Enten var der tale om guddommelig straf, fordi vedkommende havde syndet og dermed forbrudt sig mod den kristne lære, eller måske var det onde og vrede dæmoner der var på spil. Hvis nu ulykken skyldtes, at mennesker eller andre væsener, havde forvoldt skaden, måske for at få hævn, så var man uden skyld. Men hvis det var Gud, der straffede ved at lade bondens ko blive ramt af sygdom for dernæst at dø, så betød det, at den, som ulykken havde ramt, var syndig.⁶²

Også i Danmark oplevede man en samfundsmoral, hvor fromhed og en korrekt kristen livsførelse var idealet. Kirken og staten havde blandt andet til opgave at sørge for, at befolkningen havde den rigtige moralske livsførelse. Et eksempel er kønsrolle og seksualmoral. Reformatorerne, inklusive Luther, mente, at sex var noget, der kun måtte finde sted inden for ægteskabets rammer. Det var trods alt sådan, Gud havde bestemt det, mente man.⁶³ Derudover havde mænd og kvinder deres forskellige roller inden for ægteskabet. Mandens rolle var arbejdet i marken og arbejdet med dyrene. Kvinden skulle tage sig af opgaver som madlavning, bagning, ølbrygning, malkning og børnepasning med videre. Det var et strengt, patriarkalsk samfund, hvor ægteskabet var højt værdsat. Derfor var ugifte kvinder at betragte som farlige for ægteskaberne. Sex uden for ægteskabet var at betragte som hor, og ægteskabet havde netop som formål at komme hor til livs.⁶⁴

⁶⁰ Levack 2016: 105-106.

⁶¹ Waite, Gary K. "Sixteenth-Century Religious Reform and the With-Hunts". (Ed.) Brian P Levack. *The Oxford Handbook of Witchcraft*. UK: Oxford University Press, 2013: 488.

⁶² Goodare 2016: 90-91.

⁶³ Schwarz Lausten, Martin. *Reformationen i Danmark*. 3. udgave. København: Forlaget Anis, 2011: 229.

⁶⁴ Schwarz Lausten 2011: 229-230,

Djævelen og troldfolk

Netop troldfolk var farlige. Det anså myndigheder og almindelige mennesker også jøder for at være. Men forskellen var dog, at hvor jøder levede adskilt fra andre mennesker, så var troldfolkene en skjult fjende, der levede inde i samfundene.⁶⁵

Troldfolk var forbundet med djævelen. Og netop djævelen spillede en væsentlig rolle i forhold til reformationen og dens betydning for de mange trolddomssager. Hverken Martin Luther og Jean Calvin havde en særligt anderledes opfattelse af djævelen, end katolikker havde haft i senmiddelalderen. Men de to reformatorer havde i højere grad fokus på djævelens tilstedeværelse på jorden. Især Luther havde fokus på djævelen. Djævelen kunne blandt andet narre selv det frommeste menneske, og djævelen kunne forvolde stor skade i menneskers liv.⁶⁶

Luther opfattede trolddom som en diabolisk handling, og man kunne kun forsvare sig mod disse kunster gennem tro, bøn og bibelen. Protestanterne havde nemlig en biblicistisk opfattelse af bibelen; bibelens ord skulle tages bogstaveligt. Netop derfor skulle troldfolk henrettes.⁶⁷ Der er et bestemt citat, der omtaler, hvad man skal gøre ved troldfolk. Her citerer jeg fra den autoriserede udgave fra 1998, Anden Mosebog kapitel 22.17:

*”En troldkvinde må du ikke lade blive i live.”*⁶⁸

I den nuværende danske udgave af bibelen er afsnittet rykket et vers, men i tidlig moderne tid var verset at finde i Anden Mosebog 22.18. Her er den engelske version:

*”Thou shalt not suffer a witch to live.”*⁶⁹

Trolddom var nemlig forbundet med synd. Troldfolk blev nemlig forbundet med kætteri, idolatri (afgudsdyrkelse) og apostasi (frafald fra Gud for i stedet at følge djævelen). Luther mente, at Gud tillod trolddom for at teste menneskenes tro.⁷⁰ Djævelen

⁶⁵ Goodare 2016: 14.

⁶⁶ Levack 2016: 100-105.

⁶⁷ Waite 2013: 490-492.

⁶⁸ 2. Mos. 22.18. *Bibelen*. 2. udgave. Det Danske Bibelselskab, 2012.

⁶⁹ Levack 2016: 110, ln. 32.

⁷⁰ Kallestrup, Louise Nyholm. "The Infected and the Guilty: "On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark"". Pp. 233-254; i Louise Nyholm Kallestrup & Raisa Maria Toivo (ed.). *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*. Palgrave Macmillan, 2017: 234-238

var kilden til troldfolkenes evner, og troldfolkene havde en pagt med djævelen. Djævelen var selve kristendommens modstander.⁷¹

Særligt kvinder kunne gå over til djævelen, fordi de var nemmere at friste, og fordi man mente, at der var større chance for, at kvinderne faldt for djævelens charme. Det var også en af grundene til, at man blandt protestanter og katolikker styrkede de førromtalte patriarkalske samfundsnormer, så kvinderne nemmere kunne kontrolleres, så de ikke faldt i djævelens kløer.⁷² Køn og seksualitet spillede nemlig en stor rolle. Man mente nemlig at kvinder i højere grad var troldfolk end mænd, fordi kvinder nemmere lod sig friste, og fordi deres moral var svagere end mænd. Rent seksuelt var kvinderne da også mere lystne, og der fandtes forestillinger om, at kvinderne indgik pagten med djævelen på grund af deres store seksuelle begær.⁷³ Som nævnt var sex noget, der skulle foregå inden for ægteskabets rammer.

Reformationen fik betydning for trolddomslovgivningen rundt omkring i Europa. Man ville rense ud blandt alt det moralsk forkastelige i samfundet; der var tale om trolddom, utroskab, sodomi, sex mellem ugifte personer og prostitution. Det var især den nye mentalitet, reformationen medførte, der var med til at skabe forudsætninger for lovgivning mod trolddom. Man ønskede at skabe en gudfrygtig stat, der varetog opretholdelsen af en korrekt (i.e. kristen) moralsk samfundsorden.⁷⁴ Troldfolk var kættere, fordi han havde indgået en pagt med djævelen, mens religiøse modstandere var kættere, fordi de ikke efterlevede de kristne doktriner (eksempel: en person gør brug af katolske ritualer i det lutherske Danmark og *vice versa*). Både troldfolk og katolikker blev brugt som syndebukke og årsagsforklaringer for de ulykker, der ramte et land; selvom der i det lutherske Danmark blev lavet sammenligninger mellem trolddom og katolske praksisser, så er der ingen beviser på, at myndighederne forsøgte at bruge sammenligningen til at slippe af med de katolske skikke.⁷⁵

Ved at retsforfølge troldfolk viste et samfund, at det var det mest gudfrygtige, og man viste, at man førte en krig mod djævelen. Netop ved at retsforfølge troldfolk

⁷¹ Levack 2016: 29-31.

⁷² Waite 2013: 496-497.

⁷³ Levack 2016: 132.

⁷⁴ Levack 2016: 109.

⁷⁵ Levack 2016: 114.

viste et samfund sin egen moralske overlegenhed over for et samfund, der tilhørte en anden konfession samtidig med, at man projicerede sin egen skyldfølelse over troldfolkene. Det gjaldt om at komme af med de personer i samfundet, der var i ledtog med djævelen, og som derfor korrumpere det gudfrygtige samfund. Netop ved at forfølge og straffe troldfolkene kunne de forskellige områder bevise, "that God was on their side, or more properly, that they were on God's." ⁷⁶

Kilder fra Danmark

Der er flere forskellige kilder, der belyser samfundsmoralen og opfattelsen af trolddom i Danmark. De kilder, jeg bruger som eksempler, er Peder Palladius' *En Visitsbog*, Niels Hemmingsens *En Undervisning* og Christian 4.s trolddomsforordninger fra 1617. Kildematerialet består derfor af "intellektuelle" eller elitære opfattelser af trolddom, der ikke nødvendigvis stemmer overens med de opfattelser af trolddom, der var udbredt blandt den brede befolkning i Danmark.

Linda Woodheads termer 'power from high' og 'power from below' kan meget passende nævnes her. 'Power from high' betyder, at det er kirken, der har magten og kontrollen over majoriteten, befolkningen, dem, der er 'below'. Magten har kirken ved at hævde, at den repræsenterer Gud gennem Guds repræsentanter på jorden: konger, biskopper og så videre.⁷⁷ Det er svært at finde argumenter for, at Peder Palladius, Niels Hemmingsen og Christian 4. ikke hører til i denne kategori.

Jeg har ved tidligere lejlighed haft fornøjelsen af at beskæftige mig med Niels Hemmingsen. Derfor består afsnittet om Hemmingsens *En Undervisning* i denne artikel i nogen grad af redigerede tekstafsnit fra en opgave, jeg skrev om ham tilbage i 2016. De uddrag, jeg har lånt af mig selv, er medtaget og omskrevet, så de passer til denne artikel.

⁷⁶ Levack 2016: 112-117; citat 116, ln. 12-17.

⁷⁷ Woodhead, Linda. *An Introduction to Christianity*. Cambridge University Press, 2004: 1-3.

Peder Palladius (1503-1560)

Peder Palladius' *En Visitatsbog* er en af de tidligste danske kilder efter reformationen, der bringer en formaning mod trolddom. Visitatsbogen er skrevet omkring 1540, hvilket kun er forholdsvis få år efter reformationen i Danmark.⁷⁸ I Danmark blev reformationen officielt indført i Danmark i årene 1536-1537.⁷⁹ Palladius var sjællandsk biskop, en af de første biskopper i den nye evangeliske kirke, og i årene 1538-1543 besøgte hans alle 390 sogne i sit stift. På baggrund af sine oplevelser under besøgene i de forskellige sogne, skrev han visitatsbogen.⁸⁰

Han bruger ikke meget spaltepads på troldfolk. Det er tilsyneladende ikke det emne, der optager ham mest. Det vigtigste for Palladius var omskolingen af befolkningerne fra katolicisme til evangelisk (Schwarz Lausten omtaler det som luthersk) kristendom. Han bruger *En Visitatsbog* til at fortælle, hvordan han oplærer de forskellige menigheder i den lutherske tro og den livsførelse, der er forbundet til lutherdommen. Man kan læse Palladius' henrykkelse over frelsen gennem troen på Gud, samt hans beskrivelser af den moralsk korrekte livsførelse, som befolkningen skal efterleve, og man kan se hans formaninger om helvede og fortabelse.⁸¹

Palladius er stærkt kritisk over for troldfolk og skriver, at man ikke må ”*tie med nogen troldkvinde*”, hvilket er en opfordring til at angive troldkvinderne, der nu ”*får deres rette løn*”.⁸² Hvad der menes med dette, skriver Palladius ikke eksplicit, men han beretter om troldfolk, der er blevet forfulgt og brændt på bålet.⁸³ Gudfrygtige folk skal dog ikke frygte troldfolkene, da gudfrygtige mennesker sjældent påføres skade af troldfolk. Man skal opdrage sine børn i trosbekendelsen, og man skal ikke føre en løsagtig eller skændig livsførelse.⁸⁴

⁷⁸ Kallestrup 2017: 238.

⁷⁹ Schwarz Lausten, Martin. *Reformationen i Danmark*. 3. udgave. København: Forlaget Anis, 2011, 9.

⁸⁰ Schwarz Lausten 2011:154-157.

⁸¹ Schwarz Lausten, Martin. ”Indledning” i Palladius, Peder. *En Visitatsbog. Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten*. 2. udgave. Martin Schwarz Lausten og Forlaget Anis, 2012: 16-22.

⁸² *En Visitatsbog* 117, ln. 8.

⁸³ *En Visitatsbog* 117.

⁸⁴ *En Visitatsbog*: 117.

Palladius advarer også imod brugen af troldfolks kunster til eksempelvis at gøre en syg ko rask:

”Det kan nok være, at du synes, at din ko får det bedre, men din sjæl skal blive fordømt ind i helvedes afgrund med den signen. Lad dig signe af vor herre Jesus Kristus gennem en kristen bøn til ham og ikke a nogen djævels troldkvinde.”⁸⁵

I samme ombæring fordømmer Palladius også den katolske tro. Troldkvinderne har lært deres remser fra djævelen og fra munke.⁸⁶ Forbindelsen mellem djævelen og munkene må ses som et polemisk angreb mod den katolske tro og de katolske ritualer. Fordi brugen af trolddom sender folk i helvede, og fordi troldkvinderne har lært deres remser fra munkene, så må det at følge den katolske lære eller bruge de katolske ritualer også sende en i helvede. Dette er et væsentligt, hvis ikke det væsentligste, argument Palladius bruger imod katolicismen. Pavens folk er nemlig ”ugudelige”,⁸⁷ og Palladius skriver, at de katolske munke er fordrevet eller henrettet, hvorfor befolkningen igen kan følge den rette tro.⁸⁸

Niels Hemmingsen (1513-1600)

Hvor Palladius ikke beskæftiger sig synderligt meget med trolddom i *En Visitatsbog*, så er det noget anderledes med Niels Hemmingsen (1513-1600). Hemmingsens afhandling, *En Undervisning*, beskæftiger sig udelukkende med trolddom. Forklaringen kan være den, at *En Undervisning* er skrevet nogle årtier efter *En Visitatsbog*, og at der nu var et helt andet fokus på trolddom. *En Undervisning* menes at være skrevet på latin i perioden 1570-1574, og den er senere blevet oversat til dansk af den lutherske præst og oversætter Rasmus Reravius (død 1582).⁸⁹

Hemmingsen er en væsentlig kilde til at forstå opfattelsen af trolddom ud fra en dansk teologs synspunkt. Hemmingsen var ikke blot hvilken som helst teolog. Han var

⁸⁵ *En Visitatsbog*: 118, ln. 15-20.

⁸⁶ *En Visitatsbog*: 118.

⁸⁷ *En Visitatsbog*: 113: ln. 2-3.

⁸⁸ *En Visitatsbog*: 65

⁸⁹ Kallestrup, Louise Nyholm. *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*. Palgrave Macmillan, 2015: 43.

den nok mest fremtrædende danske teolog i sidste halvdel af 1500-tallet, den periode, hvor det er den filippistiske (i.e. melancthoniske) lutherdom, der var dominerende i Danmark.⁹⁰ I 1553 blev Hemmingsen professor i teologi, og i 1557 blev han doktor i teologi. I 1500-tallet betød det at være professor i teologi, at man var en af universitets mest indflydelsesrige personer, og at man var en fremtrædende skikkelse i samfundet. Den kristne teologi var selve grundlaget for datidens forståelse for kirke- og samfundslivet. Som professor i teologi skulle man blandt andet assistere regeringen i sager om moralske og religiøse spørgsmål, eksempelvis trolddomssager.⁹¹

En Undervisning er en undervisning, eller vejledning, i, hvorfor og hvordan trolddom ifølge Hemmingsen er en synd, og hvad man skal gøre ved dette. Det eksemplar af *En Undervisning*, der henvises til i denne artikel, er trykt i København i år 1618.⁹²

Netop årene 1570-1574 og 1618 er interessante i forhold til den historiske kontekst. De ligger inden for perioden 1560-1650, hvor de fleste trolddomsforfølgelser fandt sted, og hvor flest personer blev henrettet for at være troldfolk; Intensiteten af trolddomsforfølgelser varierede naturligvis fra område til område, men der var en generel stigning i sager i denne periode, navnlig perioden 1580-1630 var særligt intens. Man henrettede troldfolk i de fleste vesteuropæiske og centraleuropæiske lande, navnlig i de tyske, schweiziske og franske områder. Men også i de nordiske lande blev troldfolk henrettet. Danmark var det første nordiske land, der engagerede sig i at forfølge troldfolk, og det anslås, at man, som nævnt, henrettede 1.000 personer for denne forbrydelse i Danmark.⁹³ Hemmingsen har altså skrevet *En Undervisning* på en tid, hvor der var et større fokus på troldfolkene og deres forbrydelser, end der var, da Palladius skrev *En Visitatsbog*.

⁹⁰ Kallestrup 2015: 226.

⁹¹ Schwarz Lausten, Martin. *Niels Hemmingsen: Storhed og fald*. København: Forlaget Anis, 2013: 22-24.

⁹² Hemmingsen, Niels. *En Undervisning aff den Hellige Scrifft, hvad mand dømmes skal om den store oc gruelige Guds Bespottelse, som skeer met Trolddom, Signelse, maaelse, Manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords Vanbrug Item 33 Propositiones imod Troldom. Der til 33 Propositiones om Spaadom Screffuet paa Latine, aff... Niels Hemmingssøn Oc udset paa Danske, aff Rasm. Hansøn. Kiøbenhaffn: prentet ... aff Salomone Sartorio, 1618.*

⁹³ Levack 2016: 189-206.

Det er også interessant, at den udgave af *En Undervisning*, jeg benytter, er fra 1618. Det fortæller noget om, at værkets indhold stadig var relevant og aktuelt 18 år efter hans død i 1600. Måske er der en sammenhæng mellem værkets genudgivelse i 1618 og trolddomsforordningernes udstedelse i 1617. Hemmingsens synspunkter har i hvert fald haft nogen indflydelse på Christian 4.s forordninger om trolddom.⁹⁴ Værket er derfor ret struktureret, hvilket kan tænkes at være tiltænkt værkets modtagere. Formålet med *En Undervisning* har formentlig været at påvirke de sekulære myndigheder, så de ville fordømme trolddom, og Hemmingsen havde selv argumenteret for strengere straffe i trolddomssager., både over for helbredende og skadende trolddom.⁹⁵ Den verdslige ret skulle straffe folk, der gjorde brug af diverse trolddomskunster, hvilket Hemmingsen ser som kætteri.⁹⁶

Hvad skriver Hemmingsen så om trolddom? Hvad fortæller hans trolddomsopfattelse os om trolddom og moral? For Hemmingsen er der ingen salighed uden Guds ords rette brug; man får ikke del i den kommende frelse.⁹⁷ Han opfatter Gud det højeste gode og, det er gennem troen på Gud og Jesus Kristus, at mennesket opnår frelse. Mennesket har en medfødt tendens til at vælge det onde og til at vælge synden, hvilket er ulydighed mod Guds vilje. Men mennesket kan frelses ved at forsage djævelen og ved at være lydige over for Gud og evangelierne.⁹⁸

I *En Undervisning* opstiller Hemmingsen fire punkter, man som menneske skal følge:

- 1) Man skal lade sig oplære om Guds ord, om hans dyrkelse, så man kan få salighed.
- 2) Man skal have tro og tillid til Gud.
- 3) Man skal håbe på og vente på det, der er blevet lovet.

⁹⁴ Brink, Torben. "Niels Hemmingsens forståelse af trolddom – en nyvurdering". *Fortid og Nutid*. 1993. Hefte 2: 126.

⁹⁵ Kallestrup 2015, 43.

⁹⁶ *En Undervisning*, A4V, ln. 5-20.

⁹⁷ *En Undervisning*: B8V.

⁹⁸ Schwarz Lausten 2013: 70-71.

4) Man skal leve efter ordet, så bliver man salig.⁹⁹

Troldfolk efterlever ikke disse punkter, fordi de følger djævelen og hans religion og ikke Gud. Trolddom er vederstyggeligt for Gud, og personer, der gør brug af trolddom, er ”*Aandelige Hoerkarle og Horer*”, som vender sig væk fra Gud over mod ”*den allerslemmiste hoerkarl / som er Dieffuelen*.”¹⁰⁰ Trolddom er en hedensk, djævelsk og falsk hellighed, en pagt med djævelen, og derfor forsager troldfolkene den sande Gud; trolddom er så syndigt, at man bliver ”*en Dieffuel aff et Menniske*”.¹⁰¹ Alt, hvad djævelen er involveret i, fører til fortabelse, mens Gud har saligheden og frelsen. Der findes ingen middelvej. man kan ikke både tilbede Gud og Djævelen.¹⁰²

Netop fordi trolddom er så syndigt, så skal troldfolkene henrettes. Hemmingsen citerer det føromtalt 2. Mosebog vers 22:18: ”*Du skalt icke lade Troldkoner leffue*.”¹⁰³ Det er nemlig ”*en grum Barmhjertighed / som sparer nogle faa onde / til manges skade oc Fordærffuelse*”,¹⁰⁴ og man skal derfor gøre, som Gud befaler, ellers får man selv skyld på sig.¹⁰⁵ Straffen for trolddom er døden – hvad enten troldfolkene ”*de sige sig der met at ville gjøre Gavn eller skade*.”¹⁰⁶

Forordning om Troldfolk og deres Medvidere (1617)

Året 1617 var 100-årsjubilæet for reformationen. I forbindelse med jubilæet blev tre forordninger vedrørende trolddom udstedt. Nu var alle former for trolddom defineret som skadevoldende. Forordningerne var den første lovgivning, der i en dansk kontekst beskrev de religiøse aspekter ved trolddomsforbrydelsen. Det var den danske lutherske kirkes forsøg på at disciplinere befolkningens adfærd.¹⁰⁷ 1617-forordningen viser også Christian 4.s (1577-1648, r. 1588-1648) ønske om at bekæmpe trolddom. Embedsmænd såvel som kirkens folk skulle angive folk, der mistænktes for at være

⁹⁹ *En Undervisning*: B8V, ln. 7-25.

¹⁰⁰ *En Undervisning*, C5R, ln. 2-10.

¹⁰¹ *En Undervisning*, C6R.

¹⁰² *En Undervisning*, C3V.

¹⁰³ *En Undervisning*, C5V, ln. 8-10.

¹⁰⁴ *En Undervisning*, C7V, ln. 3-5.

¹⁰⁵ *En Undervisning*, C7V.

¹⁰⁶ *En Undervisning*, C7.

¹⁰⁷ Kallestrup 2017: 244-245.

troldfolk; det skete dog ikke. Men forordningen var medvirkende til, at antallet af rets-sager steg markant.¹⁰⁸

Straffen for trolddom var døden:

*”Hvis rette Troldfolk belangendis er, som med Dieffuelen sig be- bundet haffuer eller med hannem omgaais, met dennem skal forholdis effter Lowen oc Recessen; Meden de, som sig met saadann Folch ind- vickler, oc ved deris Troldom noget sig vnderstaar at lade forrette, skal straffis paa deris Hals uden ald Naade [...]”*¹⁰⁹

Det er ikke kun personer, der er forbundet med djævelen, der skal lide døden, men også personer, der får hjælp af troldfolkene. Trolddom er *”nemlig Aff Gud aller- mectigste høyligen forbudne”*.¹¹⁰

Også på Christian 4.s tid blev troen brugt til at administrere og tugte befolkning- en. Kongens valgsprog *”Fromhed styrker rigerne”* skulle tages bogstaveligt. Når Danmark var udsat for diverse ulykker, så skyldtes det syndere, hvilket bragte Guds straf over riget.¹¹¹ Ved at straffe folk, der gjorde brug af trolddom, har tanken forment- lig været den, at man undgik Guds straf; troldfolk var syndere.

Konklusion – Hvad kilderne fortæller os

I kilderne viser de tre ophavsmænd, at de har et kritisk syn på trolddom. Det er dog Hemmingsens *En Undervisning*, der går mest i dybden med emnet. Fælles for alle kilderne er, at de ser trolddom som noget negativt. Derudover forbinder de alle trold- dom med djævelen. Dødsstraf udtales eksplicit hos Hemmingsen og i Christian 4.s forordninger. Dødsstraffen er straffen for trolddom, fordi troldfolkene er forbundet med djævelen, og fordi trolddom strider imod den kristne tro og derfor imod Gud.

I et samfund, hvor man skulle være en from, god kristen, kunne man ikke gøre brug af trolddom, for det var djævelens værk – djævelen var som nævnt kristendom- mens modstander. Hemmingsen påpeger selv, at man ved at gøre brug af trolddom

¹⁰⁸ Brink 1993: 126-127.

¹⁰⁹ *Forordning om Troldfolk oc deres Medvidere*: 60, ln. 16-21.

¹¹⁰ *Forordning om Troldfolk oc deres Medvidere*: 59, ln. 11-12.

¹¹¹ Bach-Nielsen, Carsten. *”Den konfessionelle tidsalder”*. (Red.) Carsten Bach-Nielsen & Jens Holger Schjørring. *Kirkens Historie: Bind 2*. Hans Reitzels Forlag, 2012: 257-264.

vender sig væk fra Gud. Det stred imod samfundsmoralen og det at være en god kristen. Palladius, Hemmingsen og Christian 4., der alle tre havde 'power from high', har forsøgt at påvirke folks opfattelse af trolddom, fordi de har anset trolddom for at være skadeligt og, fordi trolddom stred imod det at være en god kristen. De har haft en forestilling om, at hvis man henrettede troldfolk, kunne man rense ud i samfundet og dermed opnå at blive et gudfrygtigt, fromt rige. Det kunne man opnå, fordi man ved at henrette troldfolk viste, at man var med Gud. Ved at henrette troldfolk gjorde man, som der stod i bibelen.

Litteraturliste

Kilder

Hemmingsen, Niels. *En Undervisning aff den Hellige Scrifft, hvad mand dømme skal om den store oc gruelige Guds Bespottelse, som skeer met Trolddom, Signelse, maaelse, Manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords Vanbrug Item 33 Propositiones imod Troldom. Der til 33 Propositiones om Spaadom Screffuet paa Latine, aff ... Niels Hemmingssøn Oc udset paa Danske, aff Rasm. Hansøn. Kiøbenhaffn: prentet ... aff Salomone Sartorio, 1618.*

Palladius, Peder. *En Visitatsbog. Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten*. 2. udgave. Martin Schwarz Lausten og Forlaget Anis, 2012.

"1617. 29te Oktober. 'Forordning om Troldfolk oc deres Medvidere". (red.) Rørdam, Holger F. *Danske Kirkelove*. 3. del. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, 1889. Pp. 59-61.

Sekundærlitteratur

Bach-Nielsen, Carsten. "Den konfessionelle tidsalder". (Red.) Carsten Bach-Nielsen & Jens Holger Schjørring. *Kirkens Historie: Bind 2*. Hans Reitzels Forlag, 2012. Pp. 253-282.

Behringer, Wolfgang. *Witches and Witch-Hunts: A Global History*. Cambridge: Polity Press Ltd., 2004.

Brink, Torben. "Niels Hemmingsens forståelse af trolddom – en nyvurdering". *Fortid og Nutid*. 1993. Hefte 2: s. 119-133.

Goodare, Julian. *The European Witch-Hunt*. Routledge, 2016.

Kallestrup, Louise Nyholm. *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*. Palgrave Macmillan, 2015.

Kallestrup, Louise Nyholm. "The Infected and the Guilty: "On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark"". Pp. 233-254; i Louise Nyholm Kallestrup & Raisa Maria Toivo (ed.). *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*. Palgrave Macmillan, 2017.

Levack, Brian P. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. 4th ed. Routledge, 2016.

Schwarz Lausten, Martin. *Niels Hemmingsen: Storhed og fald*. Forlaget Anis, 2013.

Schwarz Lausten, Martin. *Reformationen i Danmark*. 3. udgave. Forlaget Anis, 2011.

Waite, Gary K. "Sixteenth-Century Religious Reform and the With-Hunts". (Ed.) Brian P Levack. *The Oxford Handbook of Witchcraft*. UK: Oxford University Press, 2013.

Woodhead, Linda. *An Introduction to Christianity*. Cambridge University Press, 2004.

Anmeldelse: Ekskursion til Moesgaard Museum

Af Johanne Nielsen og Helle Stitz

Moesgaard forsøger at udfordre den traditionelle museumsudstilling og har som ambition at være blandt de bedste i verden til at formidle. De sætter mennesket i centrum både som udgangspunkt for udstillinger, men også som modtager af formidlingen. Deres udgangspunkt er arkæologien og etnografien, hvor de forsøger at invitere gæsterne ind i arbejdsprocessen.

Den 18. april tog museumsstudiegruppen til Moesgaard Museum for at besøge museet, og se deres eftertragtede udstillinger. Vi tog afsted fra SDU om morgenen og krydsede Lillebælt i højt solskinsvejr. Det første indtryk da vi ankom var af museets arkitektur. Den hvide bygning voksede ud af den græsbevoksede bakke og den omkringliggende grønne skov, og gav en følelse af modernitet og rodfæstethed. Vi fortsatte ind i hvad der svarede til en ankomsthall, hvor vi fik udleveret vores bekostelige billetter. Vi kiggede lidt i souvenirbutikken og begav os derefter op ad trapperne, hvor den første udstilling fandt sted "de dødes liv".

"De dødes liv" en etnografisk udstilling

Er en udstilling der viser hvordan forskellige folkeslag fra hele verden forholder sig til deres afdøde, og hvordan de døde holdes i live. Den starter med et meget stemningsfuldt mørkt rum, hvor det første øjet ser, er tre personer fra hvert deres folkeslag fortælle om hvordan de behandler de døde. Fx fortæller en mand om genbegravelser i Uganda. Dette rum inddrager også etnografens arbejdsproces, da forskellige etnografer

og antropologer fortæller om hver deres studierejse og om mødet med samtlige kulturer. Udstillingen fortsætter herefter ind i et nyt mørkelagt rum, hvor masker fra forskellige steder i verden hænger til skue i belyste glasmontrer. Her bemærkes også straks underlægningsmusikken, der hjælper med at sætte gæsten i den rigtige stemning. Herefter starter udstillingen rigtigt, hvor den er delt efter forskellige folkeslag. Gennem udstillingen høres bl.a. både om figurer og åndemaskernes betydning i Afrika og Melanesien, de Dødes dag i Mexico, genbegravelser i Uganda og australske aboriginals juleritualer. Udstillingen afsluttes hjemme i Danmark, hvor den skildrer danskernes forhold til vores afdøde, og lægger her op til refleksion over både livet og døden. Oplevelsen af udstillingen var blandet. På den ene side gav den mange indtryk, og gav et indblik i hvordan man forholder sig til døden forskellige steder i verden. På den anden side skulle vi bruge meget tid på at se eller høre film-/lydklip, og hele tiden orientere sig, grundet dårligt skiltning. Samtidig var der et enormt skifte i stemninger mellem udstillingens forskellige dele. Særligt da vi gik fra udstillingen med De Dødes Dag i Mexico, hvor musik, dansende skeletter, og alverdens pangfarver var til stede, til at gå op ad trappen til genbegravelser i Uganda. Disse stemningsskift var drænende og forvirrende.

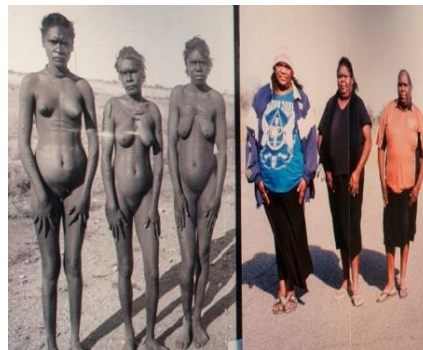

Evolutionstrappen

En ellers basal ting som en trappe har Moesgaard formået at bruge aktivt i deres udstilling. Her står de menneskearter vi - homo sapiens - er efterkommere af. De imponerende voksfigurer er udformet efter meget præcis anatomiske rekonstruktioner af vores forfædre, og de følger en hele vejen ned ad trappen, og slutter med det nutidige menneske. For foden af trappen kunne vi vælge at gå ind ad døren til oldtiden. Vi valgte dog i stedet at fortsætte mod højre, hvor en række buste var placeret. På busterne var der placeret et forhistorisk kranie samt en rekonstruktion af det tidlige menneskes ansigt. Disse var adskilt af et glas der gennem spejling af ansigtet fik placeret kraniet inde i hovedet. Dette gav en sjov og lærerig tilgang til viden om vores forfædres ansigtstræk, og en mulig måde at se evolutionen til vores moderne træk. Efter busterne gik vi ind i Christian Viums udstilling 'Dialoger'.

“Dialoger” i udstillingslaboratoriet

Christian Viums inviterer de besøgende på en antropologisk rejse gennem den isbelagte sibirske tundra, op ad Amazonfloden i Brasiliens og videre ind i den Australiske øde stenørken. Her har han besøgt efterkommere af de oprindelige folkeslag, der tidligere havde haft besøg af videnskabsfolk og fotografer fra den vestlige verden. Vium havde forud for denne undersøgelse været nede i arkiverne og finde gamle fotografier af disse oprindelige folkefærd. Formålet med denne udstilling har dermed været at se på, hvorvidt mødet med den vestlige verden har haft en effekt på deres liv, og hvordan de er blevet skildret visuelt. Det første rum man bliver introduceret til, er den serbiske tundra, hvor en række portrætfotos hænger ud i rummet. Det er meget sparsomt med informationerne omkring disse billeder, udover én enkelt tekst der præsenterer de antropologiske undersøgelser. Fortsætter man til højre, vil man komme ind og møde Australiens oprindelige folk – aboriginals. Igen er skiltningen ringe, og man må gætte sig til hvilket land man nu befinder sig i. I denne del af udstillingen er det mest iøjnefaldende billedet med de tre nøgne kvinder og deres efterkommere. Billedet viser tydeligt den indflydelse den vestlige kultur har haft på de ellers uberørte folkeslag. Det sidste rum var Amazonskoven, hvor billeder derfra prydede det ellers mørke rum. Vi tænkte det var på tide at se Moesgaards juvel, nemlig oldtid – og middelalderudstillingen.

Stenalderudstillingen

Vi gik ind ad døren til oldtids- og middelalderudstillingerne og blev mødt af et rum, hvor der kunne vælges flere forskellige stier, der alle ledte ind til hver deres tidsperiode. Udstillingen over tidsperioderne fra stenalderen og frem til middelalderen. Vi valgte - som vi historikere holder så meget af - at gå kronologisk gennem udstillingen, og startede derfor med stenalderen.

Stenalderudstillingen startede med en levende skråning der fortalte om landskabets forandring op til stenalderens begyndelse. Med hjælp fra lys, lyd, fortællinger og

figurer, blev oplevelsen mere livagtigt og medrivende. Herefter kom vi ind i et rum, som omhandlede Ertebøllefolket, der især er kendt for deres efterladenskaber bestående af bunker af østersskaller. Det næste stop på rejsen var bondestenalderen. Her blev der i høj grad benyttet flere forskellige multimedier særligt i form af landskabsmodeller, der blev understøttet af lyd, lys, videoklip og lydclip (her hovedsageligt af forskere, der fortalte om de forskellige perioder). Dette bruges til at aktivere museumsgæsterne, og det er fx muligt at prøve at skyde med bue og pil som de gjorde i jægerstenalderen. De brugte også et enkelt sted VR-briller til at fortælle om gravhøje og deres konstruktioner. Efter en række rum, gik Kasper, vores æret studiegruppens ansvarlige, i sit konservative hjørne og erklærede, at der var for meget EDB og for mange skærme generelt.

Bronze- og jernalderudstillingerne

Efter stenalderudstillingen fortsatte vi videre ind i bronzealderen, hvor Moesgaard havde valgt at vinkle det til en fortælling om solens folk. Vi trådte ind i et rum, hvor en stor gul halvkugle, som forestillede solen, nærmest voksede ud af gulvet og ind i loftet, som var illustreret som himlen. En trappe ledte op ad solen og på toppen af den kunne vi se en film om bronzealderens ideverden, hvor solen blev transporteret over himlen om dagen, og gennem havet om natten. Under solen var tre personer begravet i egekister fra Borum Eshøj, og herfra kunne vi kigge ind i en konstruktion af gravkammeret, hvor de tre personer var rekonstrueret. Inde i rekonstruktionen af gravkammeret kørte der et lydclip med en samtale, hvor personerne fortalte om hvordan begravelsen foregik og dødsårsagen. Herfra må vi indrømme, at det begynder at være lidt mudret i vores hukommelse, da overgangen fra bronzealder til jernalder var lidt uklar. Udstillingen om bronzealderen fortsatte og fortalte både om landskabets udvikling og dets betydning for levevilkårene. Derudover berettede den også om, hvordan folk rejste og handlede. Det første, vi husker i jernalderudstillingen, er et rum hvor Slaget i Illerup Ådal udfoldede sig. Rummets vægge fungerede som en skræm, og satte rammerne for krigsmarken. Der sad en række unge drenge på gulvet og ventede spændt da de to modstridende hære kom løbende mod hinanden. Med et var kampen slut, og vi begav os videre over i et rum, hvor genstande fra datidens krigere hang på rad og

række. Man kan ikke have været på Moesgaard uden at have set Danmarks bedst bevarede moselig - Grauballemanden. Ved første øjekast rundt i rummet, blev man hurtig klar over den manglende tekst, og som de formidlingsentusiaster vi nu engang er, nåede vi helt op i det røde felt. Vi kom dog hurtigt ned på jorden, da vi derefter trådte ind i rummet, hvor fundet af Grauballemanden og konserveringens processen blev beskrevet til fulde. Her blev vi inddraget i arkæologens arbejde. Et sted midt i disse to udstillinger har Moesgaard lavet MOMU-lab, hvor børn ifølge deres egen beskrivelse kan "blive superforsker for en dag, hjælpe med at opklare mysterier fra fortiden og blive klogere på de mennesker, der levede før os.

Middelalderudstillingen

Vi befandt os lige pludselig midt i middelalderudstillingen. Vi var på dette tidspunkt godt trætte og udkørte, efter 4 timers intenst museumsbesøg. Vi sprang måske derfor over, hvor gærdet var lavest og skyndte os igennem udstillingen. Det var dog tydeligt at se, hvilket tema der var i centrum – middelaldermennesket. Der var et særligt fokus på handel, håndværk, kirken og kongen.

Vores oplevelse

Vores oplevelse af Moesgaard var på mange punkter god. Det var forfriskende at se, hvordan et museum har brugt den teknologiske udvikling så flittigt i deres formidling. Man kan godt mærke, at Moesgaard er oppe med 'the big guys' når det kommer til fornyelse af formidling. Ved denne digitalisering har de også mulighed for at nå et bredere publikum, i form af engelske indspilninger af de forskellige lydklip – hvilket tiltrækker de internationale turister. Vi må dog indrømme, at vi kørte lidt død i alle de skærme. Vi savnede lidt noget god gammeldags tekst, i stedet for et videoklip. Det mest forargelige ved Moesgaard må have været deres kantinepriser, for os fattige studerende, der havde glemt deres madpakker, var en sandwich til 65 kr. lige i overkanten. Den smagte dog godt. En anden ting Moesgaard skal have ros for, er deres udlejning af rullestole, og generelt deres handicapvenlige udstillinger, hvor lift og elevator var tilgængelige. Moesgaard er ikke et museum, man lige tager på én dag. Det er et museum, man hele tiden kan vende tilbage til, og få mere ud af deres udstillinger.

De har været rigtig gode til at skabe stemningsfulde rum, og generelt en smuk og uforglemmelig udstilling.

Et stemningsbillede fra Moesgaardstop.

